

BODOR ANDRÁS ÉS AZ ERDÉLYI ÓKORTUDOMÁNY

SZABÓ CSABA

Bodor András (1915–1999) az erdélyi ókortudomány egyetlen jeles képviselője, aki nemzetközi hírnévre tett szert. Gazdag szellemi és tudományos hagyatéka, jelentős tanári és tudománypolitikai szerepe meghatározó öröksége a 20. századi erdélyi magyar művelődéstörténetnek és történettudománynak. Jelen tanulmány ezt a tudománytörténeti hiányt igyekszik pótolni, elsősorban Bodor András ókortudósi munkásságát elemezve és a tágabb, az európai és nemzetközi ókortudomány történeti kontextusában értelmezni az új életrajzi és tudománytörténeti források tükrében. A tanulmány elsősorban Bodor ókortudományi munkáinak, az általa érintett főbb kutatási témáknak az elemzésére vállalkozik, vizsgálva azok szellemi hátterét, tudománytörténeti jelentőségét, Bodor András értelmiségi, tanári és tudománypolitikai fejlődését az új, eddig kiadatlan források (visszaemlékezései, levelezése) alapján.

Kulcsszavak: Bodor András, ókortudomány, historiográfia, római kor, Dacia

Keywords: András Bodor, classical studies, historiography, Roman period, Dacia

Az erdélyi ókortudomány Bodor András előtt¹

Az ókortudomány meghatározása igen problematikus. A szótári meghatározások szerint ókortudománynak nevezzük azt a tudományágat, amely a klasszikus európai (tehát elsősorban görög-római) történelemmel és azok társkultúráival (krétai, mükénéi, etruszk és más mediterrán csoportok) foglalkozik. A 19. században kialakult diszciplínák révén az ókori Egyiptom (egyiptológia), Mezopotámia és Közel-Kelet (assziológia, hettitológia, bibliai régészet), India, Közép-Ázsia és a távol-keleti civilizációkkal (sinológia) a klasszikus értelemben vett ókortudomány nem foglalkozik. Ez az éles elkülönülés a dualizmus kori Magyarországon (1867–1918) kezdetben nem volt érzékelhető – elég itt Mahler Ede eklektikus és polihisztori tevékenységére és egyetemi pályafutására gondolnunk² – később azonban a kiváló egyiptomi kapcsolatok és ásatások révén (Back Fülöp feltárásai³) a magyar ókortudomány is követi az akkor már fél évszázada diverzifikálódott európai ókortudományosságot (*Altertumwissenschaft*).⁴ A magyar ókortudomány a 19. század végén három fő kutatási irányvonalra bomlik: a sokáig jelentéktelen, a 20. század folyamán azonban már közép-európai jelentőségű egyiptológiai kutatásokra, a Willamowitz-féle klasszika-filológiai vonalra⁵ és a Kárpát-medence régészetére. Ez utóbbi dominánsan a római kori kutatásokra fókuszált, az 1880-as évektől azonban felerősödött a népvándorlás kori és honfoglalás kori magyar régészeti irányvonal is.⁶ Erdélyben az ókori civilizációk kutatása kizárólag a klasszika-filológiára és a római kori kutatásra fókuszált,⁷ háttérbe szorulva a domináns budapesti iskolák mögött. Kiemelkedő teljesítményt nyújtottak a Pósta Béla régészeti iskola tagjai, akik a klasszika-régészeti kutatásokon (római kor) túl mezopotámiai kutatásokkal is elkezdtek foglalkozni.⁸ Kuun Géza például az ókori Perzsia nyelvének és kultúrájának kutatásában ért el

¹ A tanulmány a Bethlen Gábor Alap támogatásával a BGA/7820/2018 számú projekt keretén belül jött létre az Erdélyi Múzeum-Egyesület intézeti hozzájárulásával 2018 szeptembere és 2019 májusa között. A projektről lásd még: <https://bodorandras.wordpress.com/> valamint SZABÓ 2020.

² BALOGH 1937.

³ GYÖRY 1997.

⁴ RITOÓK 1998; SZILÁGYI 2008.

⁵ SZILÁGYI 2005; SZILÁGYI 2016.

⁶ PETRUȚ 2017.

⁷ SZABÓ 2019; lásd még BODOR 1995; BODOR 1996.

⁸ VINCZE 2014.

1. kép. Bodor András ifjúkori képe az 1930-as évek végéről (a Bodor család szíves engedélyével)
Fig. 1. The young András Bodor in the 1930s
(with the kind permission of the Bodor family)

kiemelkedő eredményeket.⁹ Ez az irányvonal minden bizonnyal sikeresen oldotta volna fel az Erdély és Budapest közötti szakmai függőséget, és nyitotta volna meg az utat az önálló és erős erdélyi ókortudomány létrejötté felé, ám sajnos az impériumváltás ennek 1918-ban véget vetett. Bár a Szegedi Egyetemen létrejött ókortudományi oktatás indirekt módon az erdélyi ókortudomány csírájából fakadt, ezt nem tekinthetjük azonos történelmi kontextus eredményének.¹⁰

Erdélyi ókortudományról tehát 1867 előtt nem beszélhetünk, hisz az addig az ókorral foglalkozó kutatók, tanárok és gyűjtők nem voltak a kor szakértői, legfeljebb érdeklődő kutakodói. A Pósta Béla-iskola jeles tagjai azonban rövid, alig két-három évtized leforgása alatt sikeresen elindítottak egy olyan folyamatot, amelyet nemcsak az erdélyi régészettudomány történetének kontextusában értelmezhetünk, de az egyetemes ókortudomány fejlődéstörténetébe is beilleszkedik. Kétségtelen azonban, hogy az 1872-ben létrehozott kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az ókortudomány soha nem önállósodott, ahogy erre Budapesten sor került később Kerényi Károly és Alföldi András munkássága révén.¹¹ Míg Magyarországon a két világháború között a Kerényi Károly köré tömörülő ókortudományi iskola végérvényesen szakított a magyar régészettudomány köreivel, addig Erdélyben erre soha nem került sor ilyen élesen.

1918 után Kolozsváron a román régészeti iskola lépett a Pósta-iskola nyomdokába.¹² A Constantin Daicoviciu neve által fémjelzett iskola is elsősorban a tárgyi források kutatására tette a hangsúlyt, igaz, Daicoviciu szemlélete és munkássága sokkal közelebb volt a német ókortudományi iskoláéhoz, mint a Pósta Béláé, Király Pálé vagy akár a Buday Árpádé. A klasszika-filológiai műveltségében is kiváló román régész a múlt tárgyi emlékeanyagát – régészeti forrásait – nemcsak a tereprégészeti módszerekkel értelmezte, hanem a történeti forrásokat is felhasználta, és tágabb, birodalmi kontextusban elemezte. Daicoviciu és iskolája tehát Erdélyben sokkal inkább ókortudományi, mintsem régészeti iskolát alapított az 1920-as és '30-as években. Ez az irányvonal – az ókortudomány és régészettudomány közötti szimbiózis és nem túl éles módszertani elkülönülés – érzékelhető maradt egészen az 1990-es évekig, amikor a régészettudomány átvette a vezető szerepet. Ebbe a kettős, póstai és daicoviciui irányvonalnak az örökségébe illeszkedik be Bodor András szakmai munkássága is, akinek fél évszázados tudományos hagyatéka őt az erdélyi magyar ókortudománynak egyetlen kiemelkedő tagjává emelte. Bodor, az ókortudós azonban nem csupán a kolozsvári egyetemi és történettudományi szellemiség '30-as éveinek a „terméke”, de annál sokkal bonyolultabb jelenség: szakmai munkásságára nagy hatással volt magánélete, vallási hovatartozása és egyháza, teológiai felkészültsége, klasszika-filológiai ismeretei, oxfordi tanulmányai és az angolszász ókortudomány, valamint az 1945 utáni politikai helyzet is. Mielőtt Bodor András ókortudományi munkásságát részletesen elemezném, fontosnak tartom, hogy röviden bemutassam magánéletének azokat a fejezeteit, amelyek kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak szakmai fejlődésére is.¹³

⁹ SZÁDECZKY 1905; NAGY 1920.

¹⁰ MAKK-MARJANUCZ 2011.

¹¹ SZILÁGYI 2005.

¹² SZABÓ 2019.

¹³ SZABÓ 2017.

Bodor András élete és szakmai fejlődése 1945 után

Bodor András élete és szakmai fejlődésének 1915 és 1945 közötti időszaka elsősorban a teológia és a klasszika-filológia jegyében telt. Kolozsvári egyetemi évei, kétéves oxfordi tanulmányai, valamint doktori tézise is e két tudományág sajátos egységét mutatja. Szakmai fejlődésének ez a szakasza két fontos iskola hagyatékaként is értelmezhető: a dualizmus kori kolozsvári klasszika-filológiai oktatás – Hóman Ottó és Petz Vilmos neve ált fémjelzett iskolája –, valamint a kolozsvári unitárius oktatás teológiai hagyományainak egysége. Bodor András ilyen szempontból ugyanakkor nem mondható egyedülállónak az erdélyi művelődéstörténet XX. század eleji palettáján: számos unitárius püspök és középiskolai tanár – majdani kollégái és tanártársai – e két iskola tanítványai voltak. Bodor András korai szakmai fejlődésével és diákkorával – amely nagyban meghatározta későbbi pályafutását is, különösen az 1937–1939 között Oxfordban, a Manchester College-ben töltött évei – ebben a tanulmányban nem foglalkozom részletesen. A korszakra vonatkozó óriási mennyiségű elsődleges források – Bodor 1915–1945 közötti időszakának kiadatlan visszaemlékezései, valamint oxfordi éveiből fennmaradt, rendkívül részletes levelezése – a róla szóló angol nyelvű monográfiában kerülnek bemutatásra¹⁴ (1. kép).

Bodor András visszaemlékezéseinek harmadik kötete az 1941 és 1948 közötti gimnáziumi tanári és igazgatói korszakával foglalkozik, negyedik kötete pedig az 1948 és 1959 közötti, immár a Bolyai Egyetemen töltött éveiről szól. Ebből a korszakból nagyon kevés, főleg személyes és baráti levele maradt fenn, amelyekből angliai kapcsolatainak fenntartása olvasható ki. Különösen erős kötelék fűzte az angliai unitárius közösségekhez, amelyek néhány tagjával éveken át szoros baráti kapcsolatot ápolt. Visszaemlékezéseiben részletesen beszámol az 1948-ban zajló tanügyi reformról, az egyházi iskolák államosításáról is: „Nemsokára befejeződött az iskolák átszervezése, új elnevezése. A Marianum végleg megszűnt és épületét, felszerelését a Bolyai egyetemnek adta át. Az állami leányiskola és a református leányiskola is összeolvadt, helyesebben egyetlen állami magyar tannyelvű leányiskola maradt, a volt református leánygimnázium helyiségeiben. Ez lett a 3-as számú magyar tannyelvű leányiskola. A római katolikus és református líceumot összeolvasztották és a 2-es számú magyar tannyelvű líceum elnevezést kapta. Az unitárius főgimnázium a 7-es számú líceum elnevezéssel kezdett működni. Ugyanakkor a város különböző negyedeiben több líceum létesült és emiatt a tanulók befogadása nem okozott nehézséget.”¹⁵ Bodor egyik érdeme volt, hogy a kolozsvári iskolák esetében sikerült megelőznie a vallásellenes megnyilvánulások és köszönési formák kötelezővé tételét¹⁶ (2. kép).

Bodor életében a mondhatni sorsfordító változás egy, a visszaemlékezéseiben meglehetősen szűkszavúan és rejtélyesen tárgyalt eseménnyel indult: 1948 novemberében kinevezték egyetemi oktatóvá az akkor Bolyai Egyetem néven ismert magyar intézmény Történelem Karára. Az eseményről – neveket és a kinevezés pontos körülményeit ködösítve – Bodor ekképpen ír: „Már novemberben hallottam, hogy felterjesztettek egyetemi tanárnak. Én ugyan soha ilyesmit nem kértem, december közepén azonban megtudtam, hogy a Hivatalos Közlönyben (Monitorul Oficial) közzétették a kinevezéseket és én előadói tanár címen szerepelek az egyetemes ókori történeti tanszéken. Kinevezésemet vegyes érzésekkel fogadtam, mégis örvendtem, mert 1943-ban doktoráltam és a második szaktárgyam éppen az egyetemes ókori történelem volt. Igaz ugyan, hogy az előző, az 1947–1948-as iskolai évben a Közgazdaságtudományi Karon lektori minőségben az angol nyelvet adtam elő, de hát erre a szakra kinevezést se nem óhajtottam, se nem kaphattam, mert akkor még angol nyelv és irodalom nem volt a Bolyai Egyetemen.”¹⁷ Az 1945 utáni állapotok súlyosan érintették az erdélyi magyar értelmiségi és egyetemi életet. Számos jelentős egyetemi tanár, a tudományos és oktatói élet meghatározó személyisége elhagyta az országot, melynek következtében a magyar nyelvű oktatás teljesen megbénult, és sorsa súlyos veszélybe került.¹⁸ Különösen súlyos helyzetbe kerültek a bölcsészettudományi karok, így a történelem kar is, ahonnan számos neves, iskolateremtő professzor távozott. Erről

¹⁴ SZABÓ 2020.

¹⁵ BODOR 1948–1959, 15.

¹⁶ „A másik elítélendő vallásellenes megnyilatkozás a reggeli köszönés volt. Egyes iskolákban a tanár vagy tanító belépésekor így kellett köszönni: »Nincs Isten!«, másokban a belépő tantestületi tag e szavakkal köszöntötte a tanulókat: »Nincs Isten!«, mire azok így feleltek: »Bizony nincsen!«. Az ilyen köszönési formáknak sok más változata is előfordult, például: »Le a burzsoáziával!«, sőt még ilyen ostobaságok is előfordultak, mint: »Földesúr, burzsuj, népámító, le velük!« Különösen a tanítói kar volt szorgalmas az ilyen furcsa köszönési formák kieszelésében”: BODOR 1948–1959, 19.

¹⁷ BODOR 1948–1959, 21. Roska Márton meghurcoltatásáról lásd GÁLL 2012.

¹⁸ Az egyetemi élet 1945 utáni változásairól lásd LÖNHÁRT 2012. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetéről lásd SZABÓ T. 1942.

2. kép. Bodor András portréja középiskolai tanárként 1946 körül

(a Bodor család szíves engedélyével)

Fig. 2. Portrait of András Bodor when he was a high school teacher around 1946 (with the kind permission of the Bodor family)

Bodor röviden, de lényegretörően emlékezik meg: „A nyelvészetről és történelemről aránylag többen mentek el, de nem politikai, hanem inkább személyi vagy más okokból kifolyólag. Így Roska Márton a régészet professzora, aki 1935-ben rendkívüli körülmények között volt kénytelen elhagyni az egyetemet, C. Daicoviciu által indított hűtlenségi per következtében, jóllehet, amint annak idején V. Pärvanak írta – levelét I. I. Russu révén magam is olvastam – felajánlotta szolgálatait a román államnak, azzal a megjegyzéssel, hogy ő nem magyar, hanem örmény és amint kiszolgált a magyar egyetemet, ugyanúgy kiszolgálja a román is. Továbbá Koszó János, Tóth László, Várady Imre, Felvinczy Takáts Zoltán, Sulica Szilárd, Viski Károly, Klein Furt Károly, Gáldi László, Ivánka Endre, Förster Aurél, Rásonyi László, Nyíri Antal. Maradtak, illetve újonnan kinevezettek voltak: Szabó T. Attila, Kristóf György, György Lajos, Molter Károly, Jancsó Elemér, Zolnai Béla. Az idegen nyelveket itteni fiatalok: Ulrich Ferenc, Benguerel Oszkár, Gálffy Mózes látták el. A történelem karról eltávozott Baráth Tibor, Váczy Péter, Makkay László, Szilágyi Loránd. Maradt Biró Vencel, Balanyi György, Gunda Béla. Az 1945–46 iskolai évtől kinevezték Jakó Zsigmondot és Entz Gézát.”¹⁹

Bodor kinevezése tehát egyrészt ebből a kényszerből, másrészt az 1945–1948 közötti nehéz időszakban tanúsított viszonylag jó és visszafogott, politikamentes vagy konfrontációmentes magatartásából adódott. Nem

kizárt, hogy Constantin Daicoviciuval való régi ismeretsége ismételtén hozzájárult egyetemi oktatói kinevezéséhez. Visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy a Történelem és Földrajz Kar Egyetemes Ókortörténeti Tanszékén az óraadó tanári állást ő kapta, tanársegéde pedig Kelemen István lett, de ő nem foglalta el az állást. A tanszéken rövid ideig még oktatott László Gyula és tanársegéde, Ferenczi István is.²⁰ Érdekessége a Bolyai Egyetem struktúrájának, hogy egyrészt a régészeti tantárgyak az egyetemes ókortörténeti tanszék alá tartoztak – hangsúlyozva ezáltal az ókortudomány egyetemes és szintetizáló jellegét és mivoltát – másrészt, a történelemtudományok a földrajztudományokkal alkottak egy kart. Ez utóbbi struktúra 1950 után megváltozott, és a két tudományág kettévált. Románia ókortörténetét 1948 és 1959 között Cselényi Béla tanította.²¹ Bodor András részletesen beszámol a Bolyai Tudományegyetem alapításáról, felsorolja annak induló tanári gárdáját és rektorainak névsorát is 1948 és 1959 között. Mindez jól jelzi, hogy a magyar egyetem megalapítása számára igen jelentős esemény volt, amelyet 1990 után is folytat majd, és szívügyének tekint. 1954 és 1955 között dékánhelyettes, majd 1956 decembere és 1958 között – a Bolyai Tudományegyetem legnehezebb időszakában – a Történelem Kar dékánja (dékánhelyettese: Náhlik Zoltán).

Az 1948 és 1956 közötti időszaka a Bolyai Tudományegyetemnek leginkább a konszolidálódásról szólt: az egykori I. Ferenc József Tudományegyetemnek ugyan szellemi és tudományos folytatójának számított, sajnos sem személyzetében, sem tudományos igényességében nem volt hasonlítható az 1872 és 1919 között működő intézményhez.²² Az új magyar nyelvű egyetemen feszült hangulat uralkodott,

¹⁹ BODOR 1948–1959, 22.

²⁰ Ferenczi munkásságáról lásd VINCZE 2000.

²¹ Cselényiről lásd RMIL 1981.

²² LÖNHÁRT 2012.

számos rágalom és bírálat érte a gyorsan kiválasztott és legtöbbször szakmailag felkészületlen vagy nem az adott tudományágban jártas tanári gárdát. Egy másik jelentős probléma az egyetem oktatói és kutatói minősége közötti viszony megállapításában jelentkezett: az erdélyi magyar tudományosság – amely az impériumváltás előtt az Erdélyi Múzeum-Egyesület és annak fiókhálózataiban, a vármegyei társulatok köré csoportosult –, 1945 után szétszakadt és feldarabolódott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület meggyengülésével és szisztematikus leépítésével ugyanakkor a Bolyai Tudományegyetemen összegyűlt kisszámú értelmiségi elitre várt az erdélyi magyar tudományos élet berendezkedése a túlélésre, az új politikai és ideológiai környezetbe való beágyazódása, útkeresése. Ezt a hangulatot idézve, Bodor András feleleveníti Jakó Zsigmond és Bányai László éles konfliktusát, amely jól jelezte már az 1950-es évek elején ennek az egyetemnek a majdani tragikus sorsát is:²³ „A hangulat úgy látszik általános volt, legalábbis ez derült ki az egyik későbbi tanszékülésen, melyet, mint prodékán én vezettem. Jelen volt az akkor még rettegett Bányai László és a rektor is, Balogh Edgár. A rektor ösztönzésére néhány szóval üdvözöltem Bányai Lászlót, aki akkor vett részt először tanszékülésen, majd rátértünk a tudományos és a didaktikai munka kérdéseire. Bányai talán éppen a szél-tében hangoztatott rágalmak ismeretében, mintegy azok visszaverésére, azt kezdte fejtegetni, hogy a mai egyetem főfeladata a didaktikai munka, becsületes, a rendszerhez hű káderek nevelése, amire a didaktikai és pedagógiai tapasztalattal rendelkező, most kinevezett tanszemélyzet nagyon is alkalmas. A tudományos munka végzése elsősorban az újonnan létesített akadémiai intézetek feladata, különben is a nevelő-oktató munkát jól végző tanároknak erre idejük sem lenne.

A többség Bányai fejtegetését mintegy önmegnyugtatóan tudomásul is vette, de Jakó Zsigmond szót kért és tőle szokatlan hévvel jelentette ki, hogy egy egyetem tudományos munka nélkül nem létezhetik és a nevelő-oktató munka is eredményesebb, ha azt kutató tanár végzi.

Ebből azután parázs vita keletkezett, Bányai tekintélye tudatában nem hagyta magát, Jakót meggyőződése tüzelte s hiába integettem neki, hogy hallgasson el, nem vette észre, csak folytatta a magáét. A felizgatott kedélyeket Balogh Edgár bölcsessége csillapította le, aki kijelentette, hogy mindkét félnek igaza van, de most itt először a didaktikai munkára kell tenni a hangsúlyt, majd idővel a tudományos munka is elnyeri méltó helyét. Megjegyzése valóban igaznak bizonyult, mert idővel a tudományos kutató munka is kielégítő lett, amit először fennállásának tizedik évfordulója alkalmából, 1955-ben kiadott tanulmánygyűjtemény bizonyított, majd a Kelemen Lajos emlékkönyv, amely tudományos körökben is általános feltűnést keltett.”²⁴

Bodor András bolyais éveinek szakmai és pedagógiai fejlődését jól jelzi azon megjegyzése, miszerint irányadó, paradigmatis tankönyvként Michael Rostovtzeff *The history of the ancient world* című kétkötetes művét használta fel²⁵ (3. kép). Az 1952-ben elhunyt világhírű ókortörténész az egye-

3. kép. Bodor András portréja az 1970-es évekből (a Bodor család szíves engedélyével)
Fig. 3. Portrait of András Bodor from the 1970s (with the kind permission of the Bodor family)

²³ Bányai Lászlóról lásd BALOGH 1974, 400–405. Jakó Zsigmondról lásd LUPESCU MAKÓ 2016.

²⁴ BODOR 1948–1959, 50–51. A Kelemen-emlékkötetről lásd BALOGH ET ALII 1957.

²⁵ „Az egyetemes ókor történetéhez vezérfonalként Rostovtzeff *Ancient History* című kétkötetes tankönyvét használtam. Annak idején (1943) ebből készítettem a doktori vizsgára, és tudtam, hogy tankönyvként használják Angliában, Észak- és Dél-Amerika egyetemein és csaknem valamennyi nyugati országban. Ezenkívül felhasználtam a francia, német, angol

4. kép. Bodor ókortörténeti tankönyvének fedőlapja 1959-ből
Fig. 4. Cover of Bodor's ancient history manual from 1959

temes és római ókortörténet és gazdaságtörténet kiváló ismerője és nemzetközi hírű kutatója volt a 20. század első felében.²⁶ Munkásságával Bodor minden bizonnyal oxfordi évei alatt ismerkedett meg. A kötet az 1950-es években már mintegy két évtizedes munka volt, ám még külföldi viszonylatban sem számított elavultnak, hisz ahogy Bodor is megjegyezte, neves külföldi egyetemeken is használták ókortörténeti tanszékek kötelező olvasmányai között. Bodor oxfordi felkészültsége itt is megfigyelhető, hisz – ellentétben sok későbbi tanártársával – a kortárs angolszász és nemzetközi szakirodalmat is felhasználta mind tudományos, mind pedagógiai munkájában. Utóbbi tehát egyértelműen az angolszász hatást és az egyetemes ókortudomány viszonylag kortárs irányzatait tükrözi. Rostovtzeff nagy opusának tartalmi és szerkezeti felépítése, tematikája kiválóan érzékelhető Bodor András 1959-ben kiadott kétkötetes, paradigmikus jelentőségű, ám igen kevés példányszámban megjelent, csak egyetemi tankönyvként ismert munkájában²⁷ (4. kép). A tankönyv alapjául szolgáló egyetemi jegyzetet 1949–1950-ben egy bírálóbizottság elemzés alá vetette, és elfogadhatónak, ám néhol túlzottan pozitivistának, tényközlőnek és ideológiamentesnek tartotta.²⁸ A végleges kéziratot, amely aztán két kötet formájában jelent meg, két tárgyalás során fogadta el a tanári karból és az egyetem vezetéséből álló bizottság. Ezzel Bodor András lett az első ókortörténész Erdélyben, aki elkészítette az

egyetemes ókortörténet első, magyar nyelvű összefoglalóját, és ugyanakkor az első egyetemes ókortörténeti tankönyv szerzője is ő volt – román szerzőket is megelőzve ezzel. A tankönyv első kötete (Az ókori Kelet és Görögország története) ugyan pozitív bírálatot kapott, a második (az ókori római történelem) értelemszerűen már ideológiai tartalomellenzés tárgya lett, és nem kapta meg a sokszorosításhoz szükséges elismerést.²⁹ Visszaemlékezéseiből kiderül, hogy Bodor számára ez személyes tragédia volt, amelyet nem tudott kárpótolni az Emil Condurachi vezetésével készített román nyelvű ókortörténeti tankönyv Bodor által írott 14 fejezete és a Dumitru Tudor által 1982-ben szerkesztett római történelmi enciklopédia 363 szócikke sem.³⁰

A tankönyv első kötete az ókori Kelet és Görögország történetét foglalja össze. 1959-ben jelent meg, akkor még a Bolyai Tudományegyetem adta ki az Oktatási és Művelődési Minisztérium támogatásával. Az 508 oldalas szöveget Bodor András személyesen gépelte be, Balázs Erzsébet ellenőrizte, és 450 példányban jelent meg. Már az első kötet tartalomjegyzékén is egyértelműen érzékelhető, hogy Bodor valójában Rostovtzeff paradigmikus ókortörténetét használta fel alapként. Első, 19 oldalas fejezete – hasonlóan a neves orosz–amerikai ókorász művéhez – egy elméleti résszel indít, amely az ókori Kelet kutatásának problémájáról, az ókortudomány sajátosságairól ír. A kötet részletesen taglalja Mezopotámia, Egyiptom, a termékeny félhold (Levant), India és az ókori Kína történetét is. A mai ókori keleti szintézisektől eltérően, Bodor tankönyve még híven tükrözi a 19. század végi és 20. század eleji ókortudományi nézetet, amely még az ókori Távol-Kelet történetét is egységként kezelte

idevonatkozó alapvető munkákat, kevésbé az orosz, mert ezt a nyelvet olvasási fokon még nem ismertem. A hallgatók szemmel láthatóan meg voltak elégedve előadásaimmal”: BODOR 1948–1959, 52. Lásd még ROSTOVITZEFF 1928, I–II.

²⁶ Rostovtzeff munkásságáról lásd MANNING 2015.

²⁷ BODOR 1959, I–II.

²⁸ BODOR 1948–1959, 59.

²⁹ Végül saját költségén, tíz példányban nyomtatta ki, ezek egyikét könyvtárban őrizte. A kötet személyes értékét jelzi, hogy 1996-ban Molnár Kovács Zsolt majdani tanársegédnek kérvényt kellett írnia a kötet kölcsönzésére.

³⁰ „A sokszorosított jegyzetből nekem maradt egy egész példányom, és néhány ív, amelyeket az ellenőrzésnél használtam fel. Ezeken kívül volt a gépelt példány. Mivel a magyar hallgatók száma később hétnél sohasem volt több, általában azonban négyen-öten voltak, vizsgák előtt, nagy felügyelet mellett, ezeket bocsátottam a hallgatók rendelkezésére. A sokszorosított ívek még így is eltűntek, az 1000 példányból egyetlenegy maradt meg, ez unikum lett, melyet azóta is nagy kegyelettel őrzök”: BODOR 1948–1959, 241. A kötet ma a Kolozsvári Unitárius Gyűjtőlevéltár könyvtárában található Bodor András könyvtárának részeként. Lásd még CONDURACHI ET ALII é. n.; TUDOR 1982.

a mediterrán világ ókortörténetével. Bár visszaemlékezésében is kitér Rostovtzeff kötetére és oxfordi olvasmányélményeire, sajnos a második kötetben közölt részletes szakirodalmi hivatkozások között nem találjuk ott a neves amerikai–orosztörténész nevét. Az idézett források között számos magyarországi tankönyvet, így például Kerényi Károly 1935 és 1942-es ókortörténetét, V. I. Avgyijev ókori Keletről írt történetét 1951-ből, Maskin neves Róma-történetét,³¹ Szergejev ókori Görögország-történetét és N. Lascu tankönyvét is megtaláljuk. Meglepő, hogy 1959-ben Bodor egyazon lapon merte említeni a Magyarországról száműzött Kerényi és a sztálinista történetírás erősen ideologista vonalához tartozó Maskin nevét is.³² Ez az igen merész dichotómia talán egyike az okoknak, ami miatt a tankönyv második, az ókori Rómáról szóló monumentális kötete nem jelenhetett meg nyomtatásban. Mindkét kötetben gazdagon idéz a kötelező marxista irodalomból és gazdaságtörténeti „klasszikusoktól” is. Marx és Engels számos művéből találunk idézetet mind az első, mind a második kötetben. Ugyancsak a Maskin-féle Róma-történet hatása érzékelhető a rabszolgatartó társadalom fogalmára épülő Róma-kép erőszakos ábrázolásában is. Mindezek ellenére, a tankönyv a maga nemében alapos, gazdag információkra épülő, rengeteg ókori irodalmi és régészeti forrást is felhasználó szakkönyv, amely ideológiai töltete ellenére igen jelentős munkának számított a maga korában és kontextusában.

Az 1948 és 1959 közötti időszak nemcsak az erdélyi magyar értelmiség – így Bodor András személyes – tudományos konszolidációjáról szólt, hanem a politikai és ideológiai „konszolidációról” is. Az ilyen jellegű ideológiai konfliktusok súlyosan megosztották az erdélyi magyar értelmiséget is, amelynek tagjai a politikai és ideológiai paletta legváltozatosabb kategóriáiban találták magukat. Bodor memoárjában kiemeli Csetri Elekkel való konfliktusát, aki több alkalommal ellenezte a történészhallgatók templomlátogatásait és a „miszticizmus” (értsd: keresztény vallás) kártékony jellegét az egyetemi oktatásban.³³ Egy másik feszült helyzetre 1949-ben került sor, amikor a tanári kar tagjait átvilágították. Bodor András saját átvilágításáról részletesen beszámol visszaemlékezésében, igaz, az esemény hiteles dokumentumai és jegyzőkönyve nem áll jelenleg a kutatás rendelkezésére: „Először egy ideológiai kérdést tett fel, amire aránylag könnyen feleltem. Ezután következett a tagság kérdésekkel és hozzászólásokkal. Verifikálásom több mint másfél órát tartott és éjjel félelgyor ért véget. A vita tónusát Balogh Edgár rektor adta meg és az utána következők ehhez kapcsolták kérdéseiket és hozzászólásaikat.

Balogh Edgár kb. úgy fogalmazott: »Mondja meg Bodor András, aki teológiát végzett, az angol kultúra emlőin nevelkedett, hogyan került be a pártba és milyen kapcsolatok, összeköttetések nyitották meg számára a bejutást az egyetemi tanszékre? Milyen kapcsolatokat tart fenn egykori hitsorsosaival?«

A kérdés ellenséges volt, eleve befurakodónak tüntetett fel; ez meglepett, kissé zavarba hozott. Válaszom az volt, hogy teológiai végzettségemből sohasem csináltam titkot. Annak idején nem volt más választásom a főiskola elvégzésére, és a családi ház, a falu, majd az iskola vallásos szellemben nevelt, én ezért nem idegenkedtem a teológiától, bár kezdettől fogva magának az egyháznak az volt a kívánsága, hogy végezzem el az egyetemet és lehetőleg tanár, latin–görög szakos tanár legyek, mert a kollégiumnak erre van szüksége. Ezért a teológia másodévének elvégzése után beiratkoztam az egyetemre is és a kettőt párhuzamosan végeztem. Amikor a teológia elvégzése után ösztöndíjat kaptam az oxfordi Manchester College-ban, természetesen versenyvizsga alapján, az egyetemtől is két évi tanulmányi megszakítást kértem, és hazatérésem után folytattam és befejeztem egyetemi tanulmányaimat is. Igaz, hogy bizonyos értelemben az angol kultúra emlőit szívtam, de ez a kultúra nagyon gazdag és nem kizárólagos. Akármennyire hangzik is különösnek, én ott ismertem meg a marxizmust s a Left Books sorozatban megjelent »Bevezetés a filozófiába« című marxista szellemű könyvet magyarra is lefordítottam, de kiadóra nem találtam.

Ami az egyetemre való »befurakodásom« illeti – ez nagyon furcsán hangzik. Én soha senkitől nem kértem, hogy nevezzenek ki az egyetemre, ilyen irányú kérést soha nem adtam be. Az 1947–48-as

³¹ Róma ókori történetéről írt és magyarra fordított szintézisekről lásd SZABÓ 2018a.

³² Kerényi megítéléséről lásd SZILÁGYI 2016.

³³ BODOR 1948–1959, 50–51. A Bodor–Csetri-konfliktust jól érzékelteti 2008-ban tapasztalt személyes élményem. Egy általam tervezett, de sajnos tőlem független körülmények miatt megghiúsult (vagy megghiúsított) Bodor András-émlékkötet létrejöttén dolgoztam, amikor Csetri Elekkel szerettem volna egy részletes interjút készíteni egykori kollégájáról, Bodor Andrásról. Az interjú sajnos nem valósult meg, mivel a második-harmadik kérdés után – amely Bodor András politikai tevékenységéről szólt volna – Csetri Elek felháborodott hangnemben elutasította a kérdéseimet, és lecsapta a telefont. Csetri Elek 2010-ben elhunyt. A Bodor András és Csetri Elek közötti viszony pontos megállapítása további kutatásokat igényel.

iskolai évben Demeter János dékán személyes felkérésére a közgazdaságtudományi karon előadtam az angol nyelvet óraadói minőségben, de a történelem karra megkérdezésem nélkül neveztek ki, azt mondván »szükség van rám.«³⁴

A Bolyai Egyetem idején Bodor kiváló kapcsolatot ápolt a Babeş Egyetem tanáraival, igaz, ezekről csak röviden emlékezik meg memoárjában. Hosszasan tárgyalta a gredistyei régészeti ásatásának élményeit, ahol a két egyetem ókortörténeti tanszékeinek tanárai együtt vettek részt. Bodornak ezen élménye meghatározó volt nemcsak tudományos, de pedagógusi karrierjében is. Az 1950-es évekből sajnos Bodor levelezése nagyon hiányos, minden bizonnyal szelektív, így az alapján nem rekonstruálható pontosan sem szakmai, sem személyes kapcsolatainak hálózata ebből a korszakból. Sokkal fontosabb forrásként szolgál 1959-ig memoárja, visszaemlékezése, amely – bár utólagos, jól megszerkesztett és értelemszerűen szelektív az események kronológiáját tekintve – számos levelet is idéz, amelyet nem sikerült azonosítani a Bodor-hagyatékban. Ókortörténeti tanszéki pedagógiai tevékenységén túl ebben az időben Bodor igen aktívan közölt ismeretterjesztő jellegű cikkeket is az Utunk és az Előre hasábjain, de már ekkor igen jelentős latintanári és tankönyvíró tevékenysége is, amelyet aztán az 1960-as és 70-es években is folytatott.³⁵ Bodor visszaemlékezésében részletesen beszámol 1956 nyarának minden eseményéről – régészeti ásatásairól, Pekáry Tamással való találkozásáról is. Levelezése – amely ebből a korból igencsak hiányos – leginkább visszaemlékezésében idézett levelei alapján sejthető, ezeket – szokatlan módon – memoárjában szó szerint idézi, ám a Bodor-hagyatékban e levelek már nem találhatók meg. 1956 októbere Bodor számára két oknál fogva is emlékezetes, tragikus maradt: október 22-én elhunyt édesapja, Bodor Márton, akit néhány nappal később temettek el szülőfalujában. A temetés miatt Bodor nem tartózkodott Kolozsváron a forradalom kitörésének napján és október 24-én sem. Az azt követő napok eseményeiről Bodor több oldalon át értekezik visszaemlékezésében, amelyben röviden, de lényegretörően beszámol a kolozsvári események fontosabb mozzanatairól, valamint az ő személyes szerepéről, különösen az 1956. december 1-je utáni dékáni kinevezését követően. Bodor András 1956-os szerepét az alábbiakban nem részletezzük, ezzel külön tanulmányban foglalkozunk majd. Szóba került Bodor András rektorhelyettesi címe is, ám ezt nem fogadta el. Dékáni évei alatt a kar kiváló tudományos tevékenységet folytatott a szigorú feltételek és körülmények ellenére, ám ezt az időszakot beárnyékolta 1956 és a diákletartóztatások körüli botrányok. A folyamat végül 1958-ban csúcsosodott ki, amikor Bodort leváltották dékáni tisztségéből. Bodort 1958. októberében felterjesztették a még hivatalosan Magyarországon megvédett doktori disszertációjának és doktori fokozatának elismertetésére és a professzori állásra. Mindez sajnos 1958 novemberében, az egyetemi pártgyűlés ifjúsági szakosztályán kibontakozott botrány és Vastag Lajos történészhallgató letartóztatása miatt megtorpant. A botrány odáig sülyedt, hogy Bodort leváltották dékáni tisztségéből, és doktori címét nyolc év után, 1964-ben ismerték el, professzori állását pedig csak 1969-ben kapta meg (5. kép).

Bodor részletesen beszámol az 1959-es pártgyűlésekről, amelyeket jegyzőkönyvszerűen ír le, egyértelmű, hogy dokumentumok is rendelkezésére álltak ezekről az eseményekről. Elmarasztalóan ír és árulónak nevezi Kelemen Béla professzort, akinek felszólalása nagyban hozzájárult Szabédi László meghurcoltatásához és halálához, valamint a két egyetem egyesítéséhez is.³⁶

Az 1959 és 1999 közötti, mintegy negyven év történetét Bodor András életében kizárólag rövid, egyetemi célokra írt szakmai önéletrajza, a lexikonokban fellelhető életrajzok, az 1970 és 1999 közötti időszakból fennmaradt több száz képeslap, levél és dokumentum alapján tudjuk rekonstruálni. Erre az időszakra vonatkozóan rendkívül fontos forrásként szolgálnak az interjúk és beszélgetések is, amelyek különösen Bodor András 1990 utáni korszakára vonatkozóan jelentenek értékes forrásokat.³⁷ Ez a negyven év Bodor András szakmai, tudományos munkásságában két nagy korszakra osztható: az 1959 és 1980 közötti korszakra, amikor az újonnan létrehozott Babeş–Bolyai Tudományegyetem oktatója volt, és az 1990 utáni időszak, amelyben emeritus professzorként újrakezdte tanítását, és a Bolyai-mozgalom meghatározó alakja volt. Ez utóbbi tevékenységének dokumentumait is az Unitárius Gyűjtőlevéltárra hagyta, melynek feldolgozása még várat magára.

³⁴ BODOR 1948–1959, 56–57. Balogh Edgár tevékenységéről lásd DÁVID 1979.

³⁵ Lásd Bodor András teljes bibliográfiáját: <https://bodorandras.wordpress.com/bodor-andras-munkai/>.

³⁶ Az egyetem egyesítéséről lásd LÖNHÁRT 2012; Szabédi Lászlóról lásd KÁNTOR 1999.

³⁷ 2008 és 2019 között interjút készítettem Bodor Istvánnal, a családi hagyaték letéteményesével, Vekov Károly, Kiss András, Egyed Ákos történészekkel, és informális beszélgetést folytattam Bajusz István, Lupescu Makó Mária, Rűsz Fogarasi Enikő és Lupescu Radu történészekkel.

5. kép. Bodor András a Történelem Kar magyar oktatóival 1982-ben (egy baráti eseményen, feltehetően Kiss András levéltáros születésnapján. A fotón szereplők: Palkó Attila, Szabó T. Attila, Oszóczy Kálmán, Egyed Ákos, Kiss Gyöngy, Magyar András, Imreh István, Csucsuj István, Kiss András, Bitay Ilona, Jakó Zsigmond, ... Bodor András, Vajda Lajos (?) Kovács András, Vekov Károly, Sipos Gábor. A Bodor család szíves engedélyével)

Fig. 5. András Bodor with the Hungarian lecturers of the History Faculty in 1982
(at a casual event, probably at the birthday celebration of the archivist András Kiss.
With the kind permission of the Bodor family)

Az új egyetem létrehozása Bodort mentesítette az adminisztratív feladatokról, ám sokáig szakmailag is háttérbe szorult. Az 1959 és 1969 közötti korszakot elsősorban a Korunkban megjelent, nagyszámú ismeretterjesztő írásai jellemzik, amelyeket folytatott az 1970-es és '80-as években is. Az 1959 és 1990 közötti szakmai kapcsolataira csak levelezéséből következtethetünk. Élénk kapcsolatot tartott fenn számos angolszász ókortörténéssel, régésszel, 1969-es professzori kinevezését követően állandó tagja volt a romániai doktori védések szakbizottságainak, és számos ajánlólevelet írt romániai és magyarországi fiatal kutatók számára. Constantin Daicoviciu, Dumitru Tudor és Emil Condurachi mellett nem kizárt, hogy Bodor András is kapcsolatban állhatott a kortárs ókortudomány egyik legbefolyásosabb alakjával, Sir Ronald Syme ókortörténésszel, erről azonban Bodor 1348 levelének egyike sem tanúskodik. Syme az 1960-as években és 1980-ban meglátogatta Romániát, elsősorban mint UNESCO-bizottsági tag.³⁸ A neves ókorász Kolozsváron is járt, Danubian papers című tanulmány sorozatát pedig feltehetően romániai kapcsolatai és utazásai révén írta meg.³⁹

1970 februárjában és március elején Angliában tartózkodott tanulmányúton. Ennek részleteit egyelőre nem sikerült még kideríteni, itineráriumát felgöngyölíteni. Egyik tanulmányából kiderül, hogy 1970 márciusában a Durhami Egyetem vendégelőadója volt, ahol volt alkalma beszélgetni a kortárs angol régészettudomány és ókortudomány talán legjelesebb alakjával, Eric Birley-vel is, akinek köszönhetően Bodor szerzett elsőként tudomást egy jelentős, Decebalus halálát új megvilágításba helyező feliratról. Birley-vel feltehetően kiváló kapcsolatot ápolt, ezt a nagy angol tudós kolozsvári látogatása is bizonyítja.⁴⁰ Egy, a Daicoviciu-hagyatékban található fotón Bodor Robert Étienne mellett áll, tehát feltehetően jól ismerte a Romániában számos alkalommal megfordult és Várhelyen is ásató francia ókortörténészt is. Szakmai kapcsolatainak és hálózatának rekonstruálására kiváló forrást

³⁸ MIDDELL 2018.

³⁹ SYME 1971.

⁴⁰ DOBSON 1998.

jelent gazdag különlenyomat-gyűjteménye (több mint száz példány), amely az Unitárius Gyűjtőleltárnak adományozott Bodor-könyvtár része. A különlenyomatok között leginkább romániai kutatók tanulmányait és személyes megjegyzéseit, jókívánságait, aláírását találjuk (Hadrian Daicoviciu, Nicolae Vlăsa, Mihail Macrea, Nicolae Gostar, Silviu Sanie, Dionisie M. Pippidi, Ion Horațiu Crișan, Dumitru Protase, Mihai Bărbulescu, Radu Ardevan, Ioana Hica, Vincze Zoltán, László Attila, Demény Lajos, Székely Zoltán stb.), de számos külföldi tudós neve is megjelenik, főleg az Egyesült Királyságból (Moses Finley, Eric Birley, Sheppard Frere, Steven Runciman), Németországból (Johannes Irmscher, Wolfgang Haase, Kurt Horedt) és Magyarországról (Gabler Dénes, Tegye Imre, Fitz Jenő, Visy Zsolt, Kádár Zoltán, Gesztelyi Tamás, Maróti Egon, László Gyula, Ferenczi István).

Kiemelendő például az 1989-es angliai limeskongresszus alkalmával írt ajánlólevele Dan Isac és Ferenczi István részére, amelyet Sheppard Frere professzornak küldött a két erdélyi kutató támogatása érdekében.⁴¹ Levelében hivatkozik Frere 1978 vagy 1979-es erdélyi látogatására, amikor az oxfordi professzor meglátogatta a gyalui római erődöt és Dan Isac ottani ásatását.⁴² Frere több kötetét is elküldte Bodornak, amit levelében is megemlíti.⁴³ Ezeket gondosan őrizte, és ma a Bodor András-könyvtár része. Levelezéséből kitűnik, hogy ebben az időszakban többször meglátogatta az Egyesült Királyságot is, ekkor járt ismét Oxfordban, egykori egyetemén is. Ebből az utazásából számos dokumentumot aprólékosan megőrzött: megmaradt például ideiglenes könyvtári belépője is. Az 1970-es évektől kezdődően levelezése főleg Angliára és Svédországra fókuszált, ez utóbbi esetben kiemelendő Bodor András és Gyulai Ferenc levelezése, amelyben számos közéleti, politikai és filozófiai témát érintenek. Ebből a korszakban fontos kiemelni Bodor András és a japán ókortörténész, Masaoki Doi élénk levelezését.⁴⁴

Szakmai elismerése és elismertsége későn, nyugdíjazását követően érkezett, amikor számos tudományos társaság választotta tagjává Romániában és az Egyesült Államokban is. Ugyancsak erre az időszakra tehető az az munkái – enciklopédia-szócikkek százai és a nagy szintézise a görög-római vallásról – amelyek tükrözték Bodor ismertségét mind a hazai, mind a nemzetközi szakmai berkekben. Az 1980-as évek végén elkezdte gyűjteni válogatott tanulmányait, amelyeket kötetben szeretett volna kiadni, ez ügyben számos levele maradt fenn a Kriterion Kiadóval. Bár a kéziratot leadta az 1990-es évek elején, erre életében nem került sor. Ugyancsak ekkor készülhettek el a Jakabffy Könyvtárnak adományozott memoárfüzetek is, amelyek önéletrajzi visszaemlékezéseit tartalmazzák 1915 és 1959 között, rövid összefoglalóval az 1959 és 1990 közötti időszakra vonatkozóan.

1990 után Bodor András a Bolyai Társaság elnöke és egyik vezéregyénisége lett (6. kép.). Az 1990-es évek elején számos interjút adott ebben a témában, sőt 1992-ben egy jelentős angol nyelvű tanulmányt is közölt az erdélyi felsőoktatás történetéről. Kiemelendő ezek közül a Helikon folyóiratban 1990. október 19-én közölt részletes interjú, amelyben Bodor bemutatja a Bolyai Társaság szabályzatát és főbb céljait. Az interjúban ekképpen nyilatkozott a társaság céljairól: „1983–84-ben először a történelem karon érnek véget a magyar nyelvű előadások. A magyarázat, indoklás: az évfolyamokon nincs meg a szükséges létszám, amelyet 1972-ben egy belső rendelkezés 7-ben állapított meg... A történelem kart a filozófia tanszék magyar csoportjainak a felszámolása követte. Ilyen körülmények után a tanügyben, főként pedig a főiskolákon, egyetemeken dolgozó tanárok, de mondhatom általában a magyar értelmiség szükségét érezte annak, hogy a felszámolt intézmények és intézetek visszaállítást kérje – nem valamilyen privilégiumként, hanem a demokrácia szellemében, őt megillető jussként. Ennek a kérésnek a teljesítésére biztosítani kellett a szükséges kereteket, és így alakult meg 1990 március havában a Bolyai Társaság.”⁴⁵ Bodor András 1990 utáni tevékenységét leginkább a Bolyai Társaság élén fejtette ki,⁴⁶ magánéletében pedig számos megpróbáltatással és egészségi problémával kellett megküzdenie már az 1980-as évektől. Jelentősek voltak az unitárius egyházban betöltött szerepkörei is, amelyekről a Keresztény Magvetőben közölt írásai tanúskodnak, de számos alkalommal vállalt egyházi és laikus egyesületek számára tudományos ismeretterjesztő előadásokat. Számos ilyen előadásának nyoma – meghívók, levelek – maradt meg hagyatékában és immár az internetes archívumokban is. 1995. október 17-én például az EMKE Györkösi Mátyás Albert Emlékházában tartott előadást Római kori emlékek Kolozsváron címmel.

⁴¹ Frere és Bodor leveleihez lásd SZABÓ 2020, BA43, 45, 46, 50, 53, 58, 62. Frere munkásságáról lásd WILSON 2016.

⁴² Az ásatásról lásd ISAC 1997.

⁴³ BA45 és BA46: SZABÓ 2020.

⁴⁴ SZABÓ 2020: BA22–24, 27, 30–32, 37, 39, 47, 55, 63, 66, 82, 83 és 89. Lásd alább a rabszolgaságról szóló alfejezetet.

⁴⁵ MOLNOS 1990, 5.

⁴⁶ A Bolyai Társaság tevékenységének 1990–1993 közötti időszakáról Bodor óriási mennyiségű dokumentumot halmozott fel, ezek feldolgozása külön projektet igényelne.

Máig nem érthető annak az oka, hogy miért nem jelölték Jakó Zsigmonddal, Imreh Istvánnal és Csetri Elekkel egyetemben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának. Bodor élete utolsó éveiben is tanított az újraindult magyar nyelvű Történelem és Filozófia Kar Történelem Tanszékén ókort és latin nyelvet – ez utóbbit egészen haláláig, 1999-ig. Szigorú, óramű pontosságú, késést és szisszenést sem tűrő latinóráiról a kortárs erdélyi magyar történészgeneráció középkorú tagjai élénk emlékeket őriznek. 1993-ban Gesztelyi Tamás felkérte a Debreceni Egyetem óraadói tisztségére, sajnos ezt már saját és feleségének egészségi állapota miatt nem tudta elvállalni (7. kép). A Történelem Tanszék ókortörténeti kurzusait utóda, Bajusz István régész, a zilahi múzeum régésze vette át 1995-ben, amellyel mondhatni kezdetét vette a Pósta Béla régészeti iskola szakmai folytatása és ugyanakkor véget ért a Bodor András neve által fémjelzett erdélyi magyar ókortudományi műhely, amely – a Bolyai-korszakban működő ókortörténeti munkacsoport korszakát kivéve – egyszemélyes, iskolateremtő erő hiányában árválkodó kezdeményezés maradt.⁴⁷ Élete végén számos interjú (tévé, rádiós és nyomtatott sajtóban közölt) jelent meg Bodor Andrásról,⁴⁸ ami a neves ókortörténész erdélyi és magyarországi elismertségét bizonyítja. Több kitüntetésben is részesült, többek között jelölték 1989-ben az Albert Einstein International Academy Foundation bronzmedáljára is,⁴⁹ igaz, a hazai és magyarországi jelentős díjak és kitüntetések sajnos elmaradtak.

Bodor András 1999. október 4-én hunyt el, alig egy évvel vegyész fia, Bodor A. András halálát követően. Temetésén Csucsuj István egyetemi tanár hangsúlyozta, hogy a kolozsvári egyetem „nesztora, korunk legnagyobb tudású tanára” távozott.⁵⁰

Bodor András ókortudományi munkássága

Míg e tanulmány első része Bodor András magánéletének, pedagógusi munkájának főbb momentumai foglalkozik, a második rész az ókortudományi munkásságát elemzi részletesen, kitérve a gazdag életmű négy fő kutatási témájára: a „géta-dák” korszakra, az ókori római rabszolgaság kérdésére, a római történelem, művészettörténet és vallástörténet, valamint az ókori Napoca problematikájára. Tudományos munkáit ugyanakkor nemcsak a szövegek tükrében, hanem a Bodor által felhasznált források, valamint szakmai fejlődésének és kapcsolatainak függvényében is elemzem.

Ahogy a tanulmány bevezető részében felvázoltam, az erdélyi ókortudomány mint tudománytörténeti fogalom soha nem tudott legitim, létező formát és intézményt, iskolát létrehozni. A döntően régészettudományi sajátosságokat mutató Pósta Béla-iskola tervezett mezopotámiai intézete, egyiptomi kapcsolata, Kuun Géza iranisztikai kutakodásai, valamint Hóman Ottó és Petz Vilmos klasszika-filológiai tevékenysége biztató jelei voltak egy esetleges ókortudományi szakirány kialakulásának, ám ez 1918-ban véget ért. A Daicoviciu-iskola két nagy korszaka (1918–1940 és 1945–1973), bár ideológiailag és kutatástörténeti szempontból teljesen eltért egymástól,⁵¹ igyekezett a nemzetközi ókortudományi irányzatokat – az irodalmi források és a tárgyi, régészeti kutatás együttes oktatása

6. kép. Bodor András az Egyesült Államokban professzori előadáson az 1970-es években (Bodor Péter szíves engedélyével)

Fig. 6. András Bodor at a lecture in the United States in the 1970s (with Péter Bodor's kind permission)

⁴⁷ SIPOS 2015.

⁴⁸ Egyik, az 1980-as években Szegedről érkezett levelében szó esik egy magyarországi tévés szerepléséről is. Sajnos erről több információnk egyelőre nincs. Ugyancsak ismert egy, az interneten keringő fotó, amely Bodor András a Duna Televízió egyik adásában ábrázolja. Ennek forrására sem sikerült még rábukkannunk.

⁴⁹ Az intézmény csak 1965 és 1998 között működött, ennek a kitüntetésnek a pontos jelentősége egyelőre nem ismert.

⁵⁰ CSUCSUJA 2012, 55.

⁵¹ MATEI-POPESCU 2007; SZABÓ 2019, 56–73.

7. kép. Bodor András és Bodor Klára az 1990-es években
(a Bodor család szíves engedélyével)

Fig. 7. András and Klára Bodor in the 1990s
(with the kind permission of the Bodor family)

és értelmezése – követni. Ez tükröződött mind Constantin Daicoviciu, mind kollégáinak és tanítványainak, Hadrian Daicoviciunak, Octavian Flocának, Mihail Macreának és Nicolae Gostarnak a munkájában. Értelemszerűen, az 1918 után maroknyivá zsugorodott erdélyi magyar régész- és ókorászközösség ezt az irányvonalat követi majd, két egyértelműen elkülönülő csoportot hozva létre. Az egyik csoport a Roska Márton, László Gyula és Ferenczi István által alkotott, döntően régészettudományi csoportosulás, ehhez számos más erdélyi magyar régész (főleg őskoros és római koros szakemberek) csatlakozott az 1960-as és 1970-es évek folyamán.⁵² Ezzel párhuzamosan, de szorosan együttműködő csoportként kell értelmezni Bodor András és szűk körének munkásságát, akik az erdélyi ókortudomány csíráit próbálták – sajnos távlati perspektívában elemezve, sikertelenül – létrehozni Kolozsváron. Hasonlóan a magyarországi Kerényi Károly és Alföldi András köré csoportosuló ókortudományi és régészettudományi iskolák kettősségéhez,⁵³ Bodor András egyedülálló ókortudományi érdeklődése érdekes színfoltja volt a dominánsan régészeti utat járó erdélyi ókortudománynak.

Bodor András 1948 és 1980 közötti, illetve az azt követő pedagógusi tevékenysége idején sajnos nem tudott egy stabil erdélyi magyar ókortudományi iskolát létrehozni Kolozsváron. Ennek számos oka volt, ezek közül azonban a legfontosabb a Bolyai Tudományegyetem felszámolása és egy gyümölcsöző tudományos műhely csírájának eltiprása volt az adott kor tudománypolitikai kontextusában. A két egyetem egyesülését követően Bodornak esélye sem volt Constantin Daicoviciu árnyékából kilépni, és vezető szerepet nem kaphatott az erdélyi ókortudomány fejlesztésében, fejlődésében. Az 1948 és 1959 közötti rövid bolyais időszak azonban egy igen érdekes és tudományos szempontból gyümölcsöző korszakként értelmezendő, az erdélyi magyar ókortudomány mondhatni egyetlen, biztosan körvonalazható korszaka. Ebben az időszakban Bodor – egyrészt vezető egyetemi szerepkörei révén, másrészt tudományos felkészültsége által is – számos diákot és kutatót vonzott maga mellé, akikkel egy rövid ideig élő, de igen termékeny tudományos munkát folytató ókortörténeti munkacsoportot alapított. A kolozsvári ókortörténeti munkacsoport – amely az erdélyi magyar ókortudomány történetében talán egyedülálló volt⁵⁴ – rövid ideig tartó fennállása során műfordítói, oktatói és kutatási tevékenységet is folytatott. A csoport munkájáról Bodor részletesen beszámolt visszaemlékezéseiben:

„Az egyetemes történelmi tanszéken belül a valamilyen formában az ókorral foglalkozó tanszemélyzeti tagokat külön, a tanszék ókori alcsoportjába szerveztük. Ennek tagjai: Ferenczi István, Sándor Klára, Szabó György és jómagam voltunk. Az alcsoport rendszeresített üléseken, az első félévben csütörtökön, a másodikban hétfőn d.e. 10–12-ig tárgyalta meg az ókori történelemmel, archeológiával, latinnal kapcsolatos pedagógiai, didaktikai és tudományos kérdéseket, ugyanakkor igyekezett lépést tartani a szovjet tudomány e vonatkozásban elért eredményeivel. Így például Ferenczi István ismertette Passzek munkáját a tripoljei műveltségről. Passzek új módszerhez, a kutató árkot helyettesítő felületi feltárásokhoz folyamodott és a rétegtant csak segédeszközként használta. A vallás keletkezését tárgyaló legújabb tételeket, elsősorban Nyikolszkij, A vallás keletkezése című művét Ferenczi István és Szabó György ismertette. A mágia, totemizmus, animizmus az emberi látóhatár bővülésének egymást követő fokozatai, amelyekkel már a polgári vallástörténet is sokat foglalkozott. Én a Szov-

„Az egyetemes történelmi tanszéken belül a valamilyen formában az ókorral foglalkozó tanszemélyzeti tagokat külön, a tanszék ókori alcsoportjába szerveztük. Ennek tagjai: Ferenczi István, Sándor Klára, Szabó György és jómagam voltunk. Az alcsoport rendszeresített üléseken, az első félévben csütörtökön, a másodikban hétfőn d.e. 10–12-ig tárgyalta meg az ókori történelemmel, archeológiával, latinnal kapcsolatos pedagógiai, didaktikai és tudományos kérdéseket, ugyanakkor igyekezett lépést tartani a szovjet tudomány e vonatkozásban elért eredményeivel. Így például Ferenczi István ismertette Passzek munkáját a tripoljei műveltségről. Passzek új módszerhez, a kutató árkot helyettesítő felületi feltárásokhoz folyamodott és a rétegtant csak segédeszközként használta. A vallás keletkezését tárgyaló legújabb tételeket, elsősorban Nyikolszkij, A vallás keletkezése című művét Ferenczi István és Szabó György ismertette. A mágia, totemizmus, animizmus az emberi látóhatár bővülésének egymást követő fokozatai, amelyekkel már a polgári vallástörténet is sokat foglalkozott. Én a Szov-

⁵² A teljesség igénye nélkül: Ferenczi Géza, Székely Zoltán, László Attila, Németi János, Bajusz István, Kacsó Károly.

⁵³ SZILÁGYI 2008.

⁵⁴ A Pósta-iskola korszakában az ókortudományi kutatások leginkább tervek, ideák maradtak és egyéni kutatásokban merültek ki. Egy ókortudományi diákkör működött 2009 és 2012 között Kolozsváron Voluntas kör néven e sorok szerzőjének vezetése alatt, Bajusz Máttyás, Sidó Katalin és Boda Imola részvételével.

jet Tudományos Akadémia által kiadott Görög irodalomtörténet (Isztorija Grecseszkoj Literaturii, I. 1946) alapján bemutattam Arisztophanész értékelését. Eszerint a drámaíró nem állt a haladás szolgálatában, hanem oligarcha párti, demokrata ellenes volt és Kleón kigúnyolásával tulajdonképpen a demokrácia ellen foglalt állást. Az alcsoport több gyűlésen foglalkozott Sztálin nyelvtudományi cikkekkel, bírálta Marr misztikus nyelvrobbanási elméletét és szükségesnek tartotta az ókori népek eredetének alaposabb ismertetését az előadások keretében. Foglalkozott az alcsoport a hazai, így a »Studii și cercetări de istorie veche«, valamint a szovjet szakfolyóiratokban például a »Drevnyej Vesztnyik Isztorij«-ban megjelent általános értékű tanulmányokkal. Ez utóbbiban adta ki a bolgár Georgiev Az égei műveltség című tanulmányát, melyben teljesen új fénybe helyezi mind az égei, mind a görög műveltség igazi eredetét és arculatát. Az alcsoport nem hagyta figyelmen kívül Petroviciu professzor nyelvtudományi tanulmányait, melyek új megvilágításba helyezték a román nép kialakulását. Minden ülésen szerepelt jegyzetbírálathoz, a hazai és szovjet folyóiratok ismertetése, a tudományos munka kérdései. Az utóbbit illetően Ferenczi feldolgozta a meszesi limest, Bodor és Szabó lefordította Hérakleitosz szemelvényeit, mely a nyár folyamán az Állami Tudományos és Tankönyvkiadónál meg is jelent. Más munkatársak bevonásával lefordították Epikurosz szemelvényeit. Ezeket Lucretius szemelvényekkel adták ki, melyeket Kiss Géza, a jogtudományok professzora fordított magyarra, aki külön kiadásban az egész Lucretiust megjelentette. Ezeken kívül elkészült Leukipposz, Démokritosz és a korai görög materialisták fordítása.

A jegyzetbírálathoz központi problémája volt az alcsoportnak. Részben Ferenczinek készült el kéziratban az őstársadalomról és a régészetről írott jegyzete, részben pedig az én Ókori Kelet című jegyzet-részletem, melyet 9 példányban sikerült kiadni. Az ókori Görögország és Az ókori Róma történetét 5-5 példányban adtam a hallgatók rendelkezésére. Az alcsoport valamennyit alapos és részletes bírálat alá vette, természetesen az akkori szakmai és ideológiai igényeknek megfelelően.

Az alcsoport tagjai törekedtek rendszeres kapcsolatot tartani a Babeș Egyetem ókortudomány-nal foglalkozó tanáraival. Mivel a történeti múzeumban is dolgozott, Ferenczi István az ottani tanárszék csaknem valamennyi tagjával igyekezett együttműködni, én főként I. I. Russu, M. Macrea, C. Daicoviciu tanárokkal tárgyaltam meg az ókori történelem egyes kérdéseit. Hasonlóképpen foglalkozott az alcsoport a hallgatók munkájával, tagjai szinte rendszeresen látogatták egymás óráit, észrevételeiket a csoportgyűléseken ismertették. A vizsgák előtt foglalkoztak minden egyes hallgató tanulmányi helyzetével, a vizsgára előírt bibliográfiával, egyszóval igyekezett az oktató-nevelő munkát is előmozdítani. Ilyenképpen tevékenysége minden szempontból eredményes volt, de csak ebben az iskolai évben működhetett. A következő évben ugyanis egyetemünkön a klasszika-filológia tagozat megszűnt, Szabó Györgynek az egyetemes összehasonlító irodalmat kellett előadnia, Sándor Klárát felmentették egyetemi állásából s így csak Ferenczi és jómagam maradtam. Nem kétséges, hogy az alcsoport egész tevékenysége példamutató volt.⁵⁵

Az ókortörténeti munkacsoport megszűnését követően Bodor András egyedül maradt, és ezáltal a magyar ókortudományi iskola létrehozásának lehetősége hiú ábránd maradt. Bodor András 1959 után ugyan számos doktori dolgozat vezetője volt, és több hazai védésen is részt vett, de a politikai és oktatáspolitikai körülmények miatt nem volt lehetősége egy iskola létrehozására. Sajnos erre 1990 után sem került sor, amikor a magyar régészképzés gyakorlatilag újraindította a Pósta Béla-iskola leginkább régészettudományi vonalát.⁵⁶ Bodor András ókortudósi képzettségének és az 1959 utáni állapotok politikai konjunktúrájának egyedülálló jellegéből fakadhat az is, hogy nem közölt összefoglaló monografikus munkát vagy szintézist. Kutatási területei – a dák korszak, az ókori római rabszolgaság, Dacia művészet- és vallástörténete, az ókori Napoca története – valamelyest le is szűkítették kutatási és kibontakozási terét, lehetőségeit. A regionális, hazai témákban a román kutatók árnyékában nem tudott kibontakozni (C. Daicoviciu, I. Glodariu, I. H. Crișan és H. Daicoviciu voltak a dák korszak, M. Bărbulescu és S. Sanie a vallástörténet kutatói), a nemzetközi témának számító rabszolgaság témájában pedig nehéz volt nemzetközi hírnevet szerezni, igaz, ebben Bodor kétségtelenül az élvonalba került. A legesélyesebb téma, amelyben Bodor nyelvtudása révén (magyar, román, angol, latin, német⁵⁷) monopolhelyzetbe kerülhetett volna, az ókori Napoca kutatása volt. A jelentős magyar

⁵⁵ BODOR 1948–1959, 72–73. Az idézetben említett munkákról lásd Bodor teljes bibliográfiáját. Ferenczi munkásságáról lásd VINCZE 2000.

⁵⁶ SZABÓ 2019, 73–75.

⁵⁷ Német nyelven kiválóan értett és olvasott, de nem írt. Érdekes módon, legnagyobb terjedelmű és talán legtöbbet idézett munkája azonban német nyelven jelent meg, feltehetően fordítást követően.

nyelvű antikvár irodalom ismeretének tükrében az ókori Kolozsvár történetének kutatását csakis egy magyar kutató tudta volna elvégezni, hisz a 16. századtól fennmaradt források hiányában nem lehet az ókori Napoca történetét megírni. Bodor tanulmányai ilyen téren tehát paradigmaticusak, ám nem forrtak össze szintézissé. Talán a hiányzó szintézist, nagy monográfiát hivatott kárpótolni az a válogatott tanulmányokat összefoglaló kötet, amelyet Bodor az 1980-as évek végén előkészített, ám végül halálát követően az kézirat formájában maradt fenn a *Kriterion* kiadónál.

Az alábbiakban a fentebb felsorolt témákat részletesen elemzem.

A „géta-dák” korszak⁵⁸

A dákok történetével Bodor András számos kisebb-nagyobb írásában foglalkozott, ezeket hét tanulmányba foglalva összegezte a válogatott tanulmánykötet kéziratában. A hét tanulmány a Kr. e. 4. és Kr. u. 2. század történetét foglalja össze az irodalmi és régészeti források részletes elemzésének tükrében, hazai és nemzetközi szakirodalmat egyaránt felhasználva. A téma iránt Bodor az 1950-es évek elején kezdett el érdeklődni. Ennek pontos okát nem tudni, ám visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy igen nagy hatást gyakoroltak rá a gredistyei régészeti ásatások és az ott folytatott szakmai beszélgetések.⁵⁹ Hasonlóan fontos ok lehetett a román régészeti kutatásokban beállt új ideológiai váltás, amely a dák várak kutatását privilégiumnak tekintette, szembeállítva az „imperialista” római kor emlékeivel.⁶⁰ Ebből az ideológiai tendenciából az 1950-es években nehéz lett volna kibújni, még akkor is, ha 1959 előtt a Bolyai Tudományegyetem jogilag és kutatópolitikai szempontból elvileg különálló entitás volt. Bodor emlékirataiból egyértelműen kiderül, hogy írásaikat ugyan részletes pártkritikai elemzés alá vetették, de nem kényszerítettek senkit egy-egy téma megírására. Bodor érdeklődése tehát sokkal inkább saját élményeiből, a kolozsvári Daicoviciu-iskola hatásából fakadt. Bodor a géták és dákok régészeti anyagának rövid bemutatásakor kizárólag hazai kollégáinak munkáira tudott alapozni, hisz az 1950-es években folytatott régészeti ásatásai óta – amelyen elsősorban megfigyelő, de nem vezető régészként vett részt – nem végzett tereprégészeti kutatást. Ilyen szempontból tehát kizárólag szintézis jellegű tanulmányokat tudott írni ebben a témában, román kollégáinak – Constantin Daicoviciu, Alexandru Vulpe vagy Ion Horațiu Crișan – munkáit felhasználva. Munkája ugyan visszafogott és meglehetősen érzelemmentes, az 1980-as években fellángoló dákománia és nacionalizmus szókincse és narratívája elvéve ugyan, de ezekben a szövegekben is megtalálható, feltehetően a cenzúra enyhítését szolgálva. A „géta-dákok csodálatos útja” vagy más, ehhez hasonló megfogalmazások a kor történeti szakirodalmában gyakran előforduló érzelmes, pátoszi fordulatok, amelyek nélkül aligha jelenhetett volna meg egy-egy tanulmány.

Bodor András Burebista „egységes és központosított” államáról szóló tanulmánya alighanem a történész leginkább propagandisztikus írása. Az eredetileg több részben, sorozatként a *Korunk* folyóiratban megjelent szöveg az 1970-es évek végén már címében – de leginkább abban – jelezte a korszellem politikai álláspontját és az ókor szisztematikus felhasználását politikai célokra.⁶¹ A tanulmány összefoglalja mindazt, amit a leginkább irodalmi forrásokból ismert Burebista alakjáról tudni lehet, igaz, részletesen kitér a régészeti források tárgyalására is. Bodor ebben a munkájában elsősorban Ion Horațiu Crișan 1977-es munkájára és az általa jól ismert irodalmi források kritikájára épít. Ez a tanulmány egy olyan politikai közhangulat részeként született meg, amely Nicolae Ceaușescu új országimázsának és megalomán személyi kultuszának részeként az ókort szisztematikusán felhasznál-

⁵⁸ A „géta-dák” fogalmat Bodor András számos román és magyar nyelvű tanulmányában használja, átvéve a korabeli román historiográfia egyik metahistorikus fogalmát. Ma a fogalom történeti anakronizmusnak számít.

⁵⁹ „Megérkezésünk után az első dolgunk a megfelelő szálláshely elkészítése volt. Mivel az éjszakák nagyon hűvösek voltak, a tűz biztosítása látszott a legfontosabbnak. Először a sátrak helyét mértük ki, majd a sátrak alá, átlószerűen a földre, kövel bélelt árkot ástunk, melyet kövel fedtünk be, a sátor előtti nyíláshoz katlanszerű tűzhelyet készítettünk, a sátor mögé pedig kéményt s így a füstöt nem éreztük és a meleget alulról kaptuk. Ezután fából ágyakat eszkapáltunk össze és feléjük felállítottuk a sátrakat. Én negyedmagammal, Ferenczivel, Gostarral és Radu Dionisie nevű gyakornokkal voltam egy sátorban. Közös erővel elkészítettük a tűzhelyes konyhát. Külön sátrat állítottunk fel az élelmiszerek, evőeszközök és edények számára. Az egész telep körül hatalmas bükkfák meredeztek az égnek, elzárva minden kilátási lehetőséget, csak a sátrak körül volt egy kis tisztás. Erre 12 és 14 óra között besütött a nap, amit mi ki is használtunk. A hét a szállás elkészítésével, az előző évi ásatási területek megtisztításával telt el. Csütörtökön megérkezett C. Daicoviciu az akadémia egyik kiküldöttjével, de hamar visszament, eleget téve a Kolozsvárra való visszahívásnak. Mi még nem tudtuk, hogy milyen politikai vihar rázza meg az egész országot. Közben kialakult a napi munkarend. Felkelés reggel fél hatkor, munkakezdés hat órakor, nyolc óra körül reggeli, 12-től 14-ig ebédszünet. Ilyenkor szoktunk napfürdőzni, ha nagy meleg volt, a favályúkon vezetett forrásvízzel lemostuk magunkat. D.u. 14-től este 7,30-ig ismét munka. Ezután vacsora, tűzcsinálás és 10,30-kor lefekvés.” BODOR 1948–1959, 79–80.

⁶⁰ MATEI-POPESCU 2007.

⁶¹ SZABÓ 2019, 155–161.

nálta. Ugyanakkor tükrözte az általános, a román szakirodalomban akkor már nagyon rég kanonizált álláspontot, amely Burebista „államát” az egyesült Nagy-Románia előfutárának tekintette, és a nemzetépítés mítoszában igen fontos szerepet játszott.⁶² Azt nehéz megállapítani, hogy Bodor a címválasztással csupán átvett egy már meglévő, a kortárs román szakirodalomban állandósult fogalmat és jelenséget, vagy esetleg tanszéki, intézményi nyomásra történt a tanulmány megírása.⁶³ Bodor ugyan használja az „állam” fogalmát már a tanulmány címében, de nem tér ki ennek az ókorban problematikus terminológiának a részletes magyarázatára. Sem a kortárs ókori filozófiai fogalmakat, sem a mai modern szakirodalmi álláspontot nem részletezi, bár megjegyzi a görög „arkhé” fogalmának problematikus jellegét.⁶⁴ Helyes azonban az a megállapítása, amelynek értelmében Burebista „államát” egy hellenisztikus berendezkedésű konstrukciónak látja.⁶⁵

Bodor András dákokról szóló tanulmányai szakmai munkásságának talán kevésbé kiemelkedő részét alkotják, bár kétségtelen, hogy az auktorforrások kiváló ismerőjeként egyedülálló szövegkritikai tevékenységet folytatott Erdélyben magyar nyelvű munkái révén. Mondhatni magyar nyelvű közvetítője lett annak a nemzetközi és hazai irodalomnak, amely e témát érintette az 1950-es évektől kezdődően, de áttörő anyagközlés vagy forráskiadás, egyedülálló interpretáció ebben a témában nem kötődik a nevéhez. A dákokról szóló magyar nyelvű szakirodalomban azonban – amely 1986-ig, a háromkötetes Erdély történetének megjelenéséig szinte kizárólag 19. századi irodalomra szűkölt⁶⁶ – Bodor jelentős szerepet játszott. Míg a Ferenczies – Sándor és István – a dákvárak régészetével foglalkoztak, addig Bodor elsősorban az irodalmi források tükrében, történeti perspektívában, az ókortörténeti interdiszciplinaritás tükrében mutatta be ezt a témát.⁶⁷ Vékony Gábor kötete és az 1986-os Erdély történetének első része – Tóth Endre munkája – az utolsó részletes magyar nyelvű összefoglalója a dákok történetének.⁶⁸ Egy új, az elmúlt harminc év régészeti ásatásait és kutatásait, valamint az irodalmi forrásokat ezek tükrében és az új historiográfiai tendenciák szemszögéből elemző munka sajnos még nem született magyar nyelven.⁶⁹

Római történelem, művészettörténet és vallástörténet

Bodor András – oxfordi felkészültsége révén, valamint klasszika-filológiai tanulmányainak köszönhetően – a latin nyelvű forrásokkal és a római kori történelemmel sokkal részletesebben foglalkozott. Római korra vonatkozó szakmai tanulmányainak száma is jóval nagyobb, mint a dákokra vagy más témára vonatkozóké. Ezek közül tízet választott ki érdemesnek arra, hogy megjelentesse válogatott tanulmánykötetében, ezekhez e kötet szerkesztői illesztették Bodor utolsó két, immár historiográfiai témájú munkáját, így a római korról foglalkozó fejezet tizenkét tanulmányt foglal magába. Ezek egy kivételével – a Traianus oszlopáról szóló tanulmánya – mind regionális, vagyis a római Dacia történeti problémáit érintő munkák. Ebbéli érdeklődésével és kutatásaival Bodor – akarva-akaratlanul – abba az általános erdélyi, a Pósta Béla- és Daicoviciu-iskolák által egyaránt megszabott irányvonalba illeszkedett, amely a római kor kutatásában elsősorban Dacia provinciára fókuszált. A Torma Károly és Finály Henrik által elkezdett, majd a Király Pál, Buday Árpád és mások által folytatott irányvonal Dacia provincia kutatását tűzte ki céljául az epigráfiai, majd régészeti és kisebb mértékben az irodalmi források tükrében. Bodor András munkássága ennek a (román historiográfiában is jelentkező) hagyománynak a folytatása, igaz, ő az első, aki a korai, 18. századi antikvár irodalom szerzői után az irodalmi forrásokat részletesen taglalja a kortárs régészeti forrásokkal egybevetve, ezáltal Dacia kutatástörténetébe bevezeti az ókortörténeti irányvonalat.⁷⁰

A római korról foglalkozó válogatott tanulmányait egy 1964-ben, román nyelven közölt munkájának magyar nyelvű változatával indítja a történész.⁷¹ Ez a tanulmánya alighanem a legtöbbet idézett

⁶² BOIA 1997; ALEXE 2014; POPA 2016.

⁶³ Levelezése ebben a korban szinte kizárólag személyes jellegű, így ez sajnos nem segít a válaszkérésben.

⁶⁴ Az állam ókori fogalmáról lásd ANDO 2017.

⁶⁵ A hellenisztikus állam fogalmáról és sajátosságairól lásd THONEMANN 2016.

⁶⁶ KIRÁLY 1893–1894. A dákokról szóló magyar nyelvű szakirodalom jellemzően a római hódítás előtti prelúdiumként, rövid alfejezetként tárgyalja a Kr. e. 4 – Kr. u. 2. század közötti eseményeket, ellentétben a 19. századi román szakirodalommal, amely B. P. Haşdeu és N. Densuşeanu révén a dákokban ekkor fedezi fel vagy alkotja meg a román nemzeti mítosz mitikus őseit. Lásd POPA 2016.

⁶⁷ A dákokról szóló, magyar nyelven elérhető szakirodalomról lásd VÉKONY 1989.

⁶⁸ TÓTH 1986; VÉKONY 1989.

⁶⁹ A legújabb román összefoglalókhoz lásd RUSTOIU 2002; BERZOVAN 2017; RUSTOIU 2018.

⁷⁰ Hasonló tendenciák már érzékelhetők Király Pál munkájában is, majd Vasile Pârvan és Constantin Daicoviciu munkásságában is: KIRÁLY 1893–1894; PÂRVAN 1928; DAICOVICIU 1945.

⁷¹ BODOR 1964.

Bodor-munka a román szakirodalomban, jellemzően ott szerepel minden nagyobb, Dacia meghódításáról szóló traktátus egyik lábjegyzetében – hol releváns, hol negatív, hol pedig csak semleges, historiográfiai címszóként.⁷² A tanulmány igen erősen, egy kissé talán hivalkodó céllal és tézissel indít: a Traianus-oszlop historiográfiai monopóliumát megbontva, Bodor bátran felveti, hogy Dacia meghódításának kérdését nemcsak a kanonikus ikonográfiai forrás, hanem a teljes irodalmi és régészeti forrásanyag együttes tükrében kell elemezni és újraértelmezni, ennek a problémának pedig egy sarkalatos kérdése a helyi elem, a helyi lakosság sorsának és számának kérdése. Bodor ezzel a bátor, tőle talán szokatlanul merész kérdéssel és problémafelvetéssel egy olyan erős, forrásgazdag és szakirodalmilag is provokatív tanulmányt alkotott, amelynek recepciója az elmúlt fél évszázadban jól mutatja módszertani innovativitását és újszerűségét. A Traianus oszlopáról szóló szakirodalomban megemlíti Frere új, 1988-as kötetét is, amelyet a neves brit ókortörténész személyesen Bodornak postázott, így a harmadik lábjegyzet egyértelműen 1988 után készült el, ami egyben datálja is a válogatott tanulmánykötet elkészítésének idejét.

A tanulmány első része a dák hadifoglyok számát és gazdasági értékét próbálja felbecsülni. Bodor helyesen megállapítja, hogy sajnos sem az irodalmi, sem a régészeti források nem elegendőek ennek pontos megállapítására, az ikonográfiai források propagandisztikus, tehát szubjektív jellegével pedig már jóval előtte számos történész foglalkozott. Bodor tehát a komparatív, szöveg-összehasonlítási és történeti vonalat követve római analógiákat hoz a római hadifogolygyűjtés módszeréről és annak aspektusairól. Bodor az irodalmi források kritikai elemzéséhez főleg 1920 előtti német szakirodalmat használ, amely jól jelzi egyrészt klasszika-filológiai felkészültségét, másrészt a Willamowitz-féle ókortudomány erdélyi és tágabb értelemben dualizmus kori magyarországi meghonosodását a 19. század végén.⁷³ A kolozsvári egyetemi könyvtár a századfordulón megkapta a kor európai szakirodalmának legjavát, így a legfontosabb klasszika-filológiai és ókortudományi, régészeti munkák is megtalálhatóak voltak a kincses város akkor még új egyetemi könyvtárában. A román és nemzetközi kutatók eredményeit kiválóan összefoglalja Bodor, amikor – az epigráfiai feliratokon túl – részletesen elemzi a gladiátorként vagy kerámiaműhelyekben dolgozó dák rabszolgák epigráfiai hagyatékát, igaz, a kronológiai besorolását ezeknek a forrásoknak kritika nélkül elfogadja. Bang és Barrow munkásságát ugyanakkor már bírálja, elsősorban romániai és német kortárs szakirodalmat idézve. A tanulmány legeredetibb eszmefuttatása az agathyrusokra vonatkozó források elemzése és az addigi román, magyar és nemzetközi szakirodalom rendkívül éles és bátor bírálata. Bodor szembemegy mind Alföldi, mind Tudor feltételezésével, és úgy véli, hogy ez a csoport a Fekete-tenger északi partjáról származhatott, és innen került Rómába, így semmi köze a dákokhoz és az egykori erdélyi szkítákhoz.⁷⁴ A tanulmány utolsó része az olvasót az ókori demográfia világába vezeti, amely pontosan a processzualista régészet és a 20. századi statisztikai hullám egyik következményeként igen nagy népszerűségnek örvendett a tanulmány keletkezésének idején.⁷⁵ A korabeli szakirodalomra és az irodalmi forrásokra alapozva Bodor úgy vélte, hogy a két dák háború folyamán a dák lakosság 26%-a odaveszett, amellyel egy viszonylag kiegyensúlyozott álláspontot képviselt a végletek (Alföldi András és néhány román szerző) között. Számításai ugyan szinte semmilyen biztos alappal nem rendelkeznek, ahogy azon kijelentése is legfeljebb román kollégái előtti tisztelet és tetszelgés, vagy a kötelező korabeli történelemszemléletnek tett eleget, amelyben azt állítja, hogy „a dák lakosság nagy része, megközelítően háromnegyed része a római hódítás után is tovább élt ősi földjén, amint ezt a régészeti kutatások is bizonyítják”. Erre vonatkozóan Dumitru Protase tanulmányait hozza fel bizonyítékként, ám ez utóbbi munkái ma már közismerten a kontinuitás elméletének legextrémebb tézisei közé sorolandók.⁷⁶

1970-ben írt, igen fontos tanulmánya Decebalus elfogójának sírfeliratáról sajátos módon mutatja be valójában Bodor András fontos szerepét az erdélyi ókortudomány történetében. A mű gyakorlatilag magyar nyelvű összefoglalója Michael Speidel paradigmatis, ugyanabban az évben a *Journal of Roman Studies* hasábjain megjelent tanulmányának, amelyben a hawaii ókortörténész elsőként közölte a nemzetközi szakirodalom számára az 1965-ben Philippiben felfedezett sírfeliratot, amelyet Tiberius Claudius Maximus, a VII. Claudia légió dicsőséges karriert befutott tisztjének

⁷² Ellentétben a mai tudományometriai módszerekkel, Bodor András idézettségét lehetetlenség lenne megállapítani, hisz az 1950-es évek óta csak Romániában több ezer, római korral foglalkozó tanulmány és kötet született, amelyek egyenkénti elemzésére aligha lesz mód: COCIȘ ET ALII 2003. A traianusi hódításról szóló bőséges szakirodalomhoz lásd RUSCU 2002.

⁷³ RITÓÓK 1998; SZILÁGYI 2008.

⁷⁴ Lásd még VLASSOPOULOS 2013.

⁷⁵ Az ókori demográfiai forrásokról és a kortárs szakirodalomról lásd HOLLERAN–PUDSEY 2011.

⁷⁶ A dákok sorsáról és a téma problematikus jellegéről lásd NEMETI 2013, NEMETI 2014.

emeltek.⁷⁷ Bodor erről a szenzációs felfedezésről Eric Birley-től, az angol ókortudomány korabeli doyenjétől értesült, aki durhami tartózkodása idején elmesélte Bodornak, hogy Speidel már dolgozik a rendkívüli felirat közlésén. Birley ezzel gyakorlatilag Bodor Andrást bízta meg, hogy a Dacia, tehát Erdély ókori története számára is rendkívül fontos római feliratot Speidel után másodikként közölje a román szakirodalomban és a nagyközönség számára. Birley bizalma Bodor iránt kiválóan mutatja Bodor tudománydiplomáciai szerepét a nyugati és hazai tudományos élet között. Az azonban, hogy mégsem neki, hanem egy Ioan Piso által fordított tanulmány formájában sikerült a feliratot végül román nyelven, az *Acta Musei Napocensis* hasábjain bemutatni, sajnos jól példázza az erdélyi magyar ókortudomány jeles alakjának marginalizált szerepét és behatároltságát a román kollégákkal szemben.⁷⁸ Bodor 1970-es tanulmánya gyakorlatilag összegzi Speidel következtetéseit, és hangsúlyozza a Traianus-oszlop mint császári propagandaeszköz jelentőségét és történelmi forrásértékét is.

Az általa összeállított, válogatott tanulmánykötet tervezett tartalomjegyzékébe nem vette be legfontosabb és legnagyobb terjedelmű, kismonográfiának számító munkáját a görög-római kultuszokról, ennek jelentősége miatt ezt a munkát azonban nem hagyhatjuk ki római kori tanulmányainak elemzéséből.⁷⁹ Bodor ezen tanulmánya egyben szakmai pályafutásának is a csúcsa, hisz egy olyan nemzetközi vállalkozás részesévé lett, amely az 1960-as évek végétől kezdődően a világ vezető ókortörténészeit gyűjtötte össze minden idők talán legnagyobb ókortudományi enciklopédiasorozatának elkészítésére. A vállalkozás eredménye a több ezer oldalt és több száz szerzőt felölelő, mintegy három évtizeden át készülő ANRW (*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*) sorozata lett Wolfgang Haase és Hildegard Temporini főszerkesztésével. A monumentális munka keletkezéstörténete és jelentőségének megítélése nem ezen tanulmány célja, erre mindeddig sajnos még nem vállalkoztak, az azonban kétségtelen, hogy a Georg Wissowa-i hagyományokra épülő német vallástörténeti kutatás és Franz Cumont monumentális munkássága óta az ANRW-sorozat vallástörténettel foglalkozó kötetei kétségtelenül a kor legnagyobb tudományos vállalkozása volt.⁸⁰ Ellentétben azonban az M. J. Vermaseren által kezdeményezett és hasonlóan monumentálissá lett, több mint száz kötetet tartalmazó EPRO-sorozattal, amely kizárólag az ún. Kelet-kultuszokra fókuszált, a Haase és Temporini által koordinált óriási vállalkozás vallástörténeti kötetei a római vallás szinte minden aspektusát érintették irodalmi, epigráfiai, régészeti és historiográfiai szempontból egyaránt. Kétségtelen, hogy módszertani szempontból Vermaseren sorozata sokkal innovatívabb volt, hisz új megközelítést hozott egyrészt a római vallás sajátosságának értelmezésében és annak történeti fázisaiban, másrészt szintézisszerűen ötvözte a régészeti és irodalmi forrásokat, amit nem találunk meg a pozitivistáktól követő, meglehetősen merev stílusú ANRW kötetekben.

Az egyelőre nem tisztázódott, hogyan és mikor került kapcsolatba Wolfgang Haase és Bodor András. A neves német ókortörténész 2018 októberében kelt levelében elmondta, hogy számos magyar ókortudóst ismert meg „az 1970-es években Budapesten tartott limeskongresszuson.”⁸¹ Haase itt a Fitz Jenő által szervezett 1976-os székesfehérvári limeskongresszusra gondolhatott. A korabeli magyarországi régészek és ókortörténészek nemzetközi kapcsolatai igen kiterjedtek voltak, elég itt az egykori Alföldi András-iskola tanítványaira, Mócsy Andrássra, Fitz Jenőre, Alföldy Gézára vagy a fiatalabb generáció tagjaira, Visy Zsoltra és másokra gondolnunk. Haase tehát a kelet-közép-európai tudományos hálózat révén ismerhette meg Bodor Andrást. Levelezésük 1976-tól ismert, amikor már a végleges szövegváltozat módosításait tárgyalják.⁸² Haase levele utal arra, hogy kettejük kapcsolat-tartásában nagy szerep jutott ugyanakkor Silviu Sanie jászvásári ókortörténésznek is, aki – Bodorhoz hasonlóan – ugyanabba a kötetbe írt egy részletes tanulmányt az ANRW részére.⁸³ Bodor tehát valamikor 1976 őszén kapta meg Haase hivatalos felkérését a nagytanulmány megírására. Az, hogy Romániából Bodornak jutott ez a megtiszteltetés, valóban kivételes szerencse, és ugyanakkor jelezte, hogy Daicoviciu halálát követően az erdélyi régész- és ókortörténész-társadalomban senki sem foglalkozott az ókori vallás és művészet problémájával. A többi ókorász – Dumitru Protase, Nicolae Gudea, Ioan Piso – elsősorban a limeskutatással, had- és politikatörténettel, valamint epigráfiával foglalkozott. Az akkor még kezdő fiatal kutató, Mihai Bărbulescu csak az 1970-es években kezdett el

⁷⁷ A feliratról azóta könyvtárnyi irodalom keletkezett, ezek közül kiemelendő: CONNOLLY 1989.

⁷⁸ SPEIDEL 1984

⁷⁹ BODOR 1989.

⁸⁰ SZABÓ 2017.

⁸¹ W. Haase a szerzőnek küldött leveléből 2018-ban.

⁸² Haase és Bodor levelei: BA15, 40, 41, 105.

⁸³ SANIE 1989.

publikálni, így neve még nem volt annyira ismert, bár kétségtelen, hogy 1986-ig már sokkal több valástudományi tanulmánya jelent meg, mint Bodornak.⁸⁴ Kiemelendő ugyanakkor, hogy ebben a korban több romániai kutatónak is lehetősége volt nagy nemzetközi konferenciákon és projektekben részt venni. Megemlítendőek itt Dumitru Tudor, Ion Berciu, Constantin Petolescu és Alexandru Popa kötetei az EPRO-sorozatban.⁸⁵ Míg az említett szerzők Vermaseren romániai útja és a Mithras- emlékek összegyűjtése révén az EPRO-sorozathoz fognak szerződni, addig Bodor számára az ANRW kiváló alkalom volt a nemzetközi szakirodalmi porondra való csatlakozáshoz. Érthető tehát, hogy Daicoviciu hiányában Bodor számára megnyílt az út a nemzetközi tudományos élet felé is, bár nem kizárt, hogy a Bodor és Haase közötti kapcsolatfelvétel kialakításában nemcsak a székesfehérvári limeskongresszus, hanem Daicoviciu és Haase kapcsolata is közrejátszott.⁸⁶

Bodor mintegy százoldalas nagytanulmánya egyrészt addigi művészettörténeti, epigráfiai és valástörténeti felkészültségének révbe érése, másrészt az ANRW szigorú módszertanának tükröződése is. Bodor ebben a tanulmányában is bizonyítja alapos tudását az irodalmi és epigráfiai, valamint szobrászati (figuratív) források terén. Egy igen hagyományos módszert követve, még „istenkategóriák” szerint, a valláskommunikáció isteni ágenseinek etnicizált, kultúrtörténeti vonalát követi, amikor „görög–római” vallásról beszél, és az isteneket fő nevük szerint mutatja be egyenként. Ez egy korabeli sajátosság, amely még a kor minden nagy, római vallással foglalkozó traktátusában előfordult. Bodor tanulmányának hatalmas bibliográfiája is ezt az irányvonalat tükrözi.⁸⁷ A tanulmányban Bodor részletesen kitér az addigi munkásságában is erőltetett őshonos elem, a dákok vallásának a kérdésére: Diana, Liber Pater és Silvanus kultuszának elemzésében vélt dák etnikai sajátosságokat felfedezni – sajnos minden megalapozottság hiányában.⁸⁸ Kismonográfia méretű munkájának erőssége, hogy részletes bevezetőt nyújt mind Dacia politikatörténetébe, mind vallástörténeti sajátosságaiba, ugyanakkor részletesen elemzi a hazai szakirodalom teljes, addig rendelkezésére álló forrásait az új nemzetközi irodalommal egybevetve. Bodor összefoglalója előtt a külföldi szakirodalom kizárólag Jones 1929-es kötetéből értesült Dacia vallásáról, valamint Daicoviciu francia, olasz és német nyelvű munkáiból.⁸⁹ Munkája tehát elsősorban a Dacia iránt érdeklődő külföldiek számára lett elengedhetetlen forrás, hisz egy nemzetközileg elérhetőbb nyelven – németül – összegezte a romániai kutatás elmúlt fél évszázadának eredményeit és forrásait. A román kutatás 1945 után ugyan több alkalommal próbált már összefoglaló munkát alkotni Dacia vallástörténetéről – elsősorban a nagy politikatörténeti szintézisek egyik alfejezeteként,⁹⁰ de Bodor munkáig nem sikerült részletes elemzést közölni. Kiemelendő persze az ún. keleti kultuszok daciai kutatásának fellendülése Vermaseren romániai látogatását követően, ám sajnos ezeket nem tárgyalták egy tágabb, birodalmi és vallástörténeti kontextusban. Ebben az időben csupán Mihai Bărbulescu doktori tézise és az abból keletkezett, ám attól merőben eltérő, sokkal komplexebb munkának számító 1984-es kötete emelendő ki paradigmaticus munkaként.⁹¹ Míg Bărbulescu doktori dolgozata a görög–római vallással és azok figuratív és epigráfiai forrásaival foglalkozik, kötete egy sokkal bonyolultabb témát, a vallási interferenciák, tehát a vallásos élet sajátos kommunikációs eszközeit, ágenseit és társadalmi, valamint gazdasági vonatkozásait elemzi. Ezzel szemben Bodor nagytanulmánya sokkal inkább a hagyományos wissowai elvet követi.

Az ókori Napoca története

Bodor András egyik kiemelkedő kutatási témája az ókori Napoca, tehát a Kolozsvár alatt nyugvó ókori város kutatása volt. Ezen munkássága az 1950-es években indult a Kelemen Lajos-emlékkötetben közölt nagy tanulmánya révén, amely 1957-ben jelent meg magyar nyelven. A tanulmány gyakorlatilag az első szintézis az ókori város történetéről, amely Jakab Elek várostörténeti monográfiája és Király Pál nagyívű tanulmánya után keletkezett.⁹² Bodor a válogatott tanulmánykötethez készített változatban megemlíti az 1957 óta keletkezett főbb munkákat is, amelyek az ókori Napocáról íródtak.

⁸⁴ Legfontosabb műve, amely a vallási interferenciákról szól Daciában, 1984-ben jelent meg: BĂRBULESCU 1984.

⁸⁵ SZABÓ 2014.

⁸⁶ Daicoviciu két tanulmányt is írt az ANRW korai, politikatörténeti köteteibe, amelyek azonban halála után jelentek meg: DAICOVICIU 1977a; DAICOVICIU 1977b.

⁸⁷ A tanulmányt lásd az EME Digitális Adattárában (EDA): <https://eda.eme.ro/handle/10598/31430>. (Utolsó látogatás: 2020. 04. 01).

⁸⁸ A témáról lásd DÉSZPA 2012; NEMETI 2013.

⁸⁹ BODA–SZABÓ 2014.

⁹⁰ Ezek közül a legjelentősebb Mihail Macrea 1969-es nagy kötetének vallástörténeti része: MACREA 1969.

⁹¹ BĂRBULESCU 1984.

⁹² JAKAB 1870; KIRÁLY 1898.

Ezek nagy száma is jól mutatja, hogy a 20. században az egykori római város a figyelem középpontjába került, különösen az 1960-as években, de még inkább a központilag elrendelt városátnevezést követően.⁹³ A tanulmányban – ahogy számos, az 1950-es években írt munkájában – Bodor a kézirat 1980-as évek végén való előkészítésekor áthúzta a magyar településneveket és a románra cserélte ki őket. A diktátor által elrendelt városnévcsere talán egyetlen „pozitív” hozadéka az egykori római város kutatásának felértékelése, a város nevének „legitimizálása” ókortudományi cikkek és ismeretterjesztő előadások révén. Ehhez a mozgalomhoz csatlakozott – akarva vagy akaratlanul – Bodor András is, akinek öt cikke jelent meg az 1974-es városnévcsereét követően Napoca városáról még abban a nevezetes évben.⁹⁴ Bodor András Napocáról szóló munkásságát tehát három részre oszthatjuk: az első a Kelemen-kötetben közölt jelentős, paradigmaticus tanulmánya, a második részben jelentek meg a propagandisztikus felhangú és a város átnevezését legitimizáló ismeretterjesztő írásai, a harmadik rész az 1980-as évektől kezdődően írt jelentős művészettörténeti elemzéseit tartalmazta az ókori város figuratív emlékeiről.

Az első tanulmány – bár magyar nyelven jelent meg, így sajnos kevés későbbi tudományos munka idézte és használta fel – Bodor legjelentősebb munkája, hisz Király Pál 1898-as cikke óta ez a tanulmány összegezte első alkalommal a Kolozsvár alatt nyugvó, mintegy négy évszázada ismert római város régészeti, epigráfiai és historiográfiai forrásait.⁹⁵ A tanulmány historiográfiai bevezetővel indít, arra tér ki, hogyan sikerült azonosítani a sokáig névtelen vagy téves jelzőkkel azonosított római várost Kolozsvár területén. Bár Szamosközy István a 16. században már jelezte, hogy a város feltehetően Napoca lehet, sajnos ez csak Theodor Mommsen idején vált bizonyított tényné. Bodor helyesen állapítja meg azt is, hogy az ajtónyi mérföldkőn szereplő Napoca feltehetően egy *vicus* vagy *pagus* lehetett, amelynek őshonos, tehát nem római előzményei is lehetnek, igaz, erre bizonyítékot ő sem tud egyértelműen szolgáltatni munkájában. Érdekes módon hivatkozás nélkül említ egy 1941-es kutatóárkot, amely a dák település létét bizonyítaná. Sajnos Bodor nem érvel azzal kapcsolatosan, hogy mire alapozza ezen feltételezését.⁹⁶ A római városokról írt általános, ám igen jelentős megjegyzését – miszerint a római városok szövetsége adta a Római Birodalom fő gazdasági erejét és kulturális, társadalmi szövetét – ismételten Rostovtzeff ókortörténeti összefoglalójából vette át.⁹⁷ Bodor helyesen feltételezte, hogy a rómaiak előtti lakosság nem tűnhetett el nyom nélkül, azok települései pedig feltehetően a többi provinciában megfigyelt változásokon mentek keresztül, és hasonló adminisztratív egységekbe (*vicus*, *civitas*) szerveződtek.⁹⁸ Ezekről azonban csak feltételezései lehettek még Bodornak, igaz, az epigráfiai példái talán relevánsak ezen a téren. Tanulmányában azzal érvel, hogy Napoca *municipiumi* rangot nem 124-ben, hanem 119-ben kapott. A *municipiumi* rangra emelés dátuma azonban fél évszázaddal Bodor kutatásai után sem tisztázódott, annyi bizonyos, hogy Hadrianus által alapított városról beszélünk, azt azonban sajnos nem tudni, hogy egykori katonai település (*vicus militaris*) vagy őslakos, dák *pagus* helyén kialakult civil település nyerte el ezt a rangot.⁹⁹ Bodor 166–169 közé teszi Napoca *colonia* rangra történő emelését, amelyet az új szakirodalom is megerősített az elmúlt évtizedekben.¹⁰⁰ Ezt követően egy jelentős, az epigráfiai forrásokra alapuló elemzése következik, amelyben bemutatja a város legfőbb társadalmi csoportjait, vezetőségét és mindazt, amit az akkor ismert, azóta egyébként nem sokkal bővült felírt anyagból tudni lehet.¹⁰¹ Bodor röviden kitér arra a kérdésre is, milyen szerep juthatott a feliratokon szereplő veteránoknak egy olyan városban, amelynek elvileg nincs ismert katonai előtörténete. Szilágyi János 1946-os munkáját idézve és egy 1950-es évekbeli sétatéri ásatásra utalva úgy véli, hogy 110 körül *castrum* is állhatott valahol Napoca területén.¹⁰² Bodor említést tesz a város akkor még kevésbé ismert, ma már valamelyest jobban körvonalazódó kézművesműhelyeiről is, megemlítve egy 1943-as ásatást, melynek során egy vaskel-dolgozó műhelyt találtak a polgármesteri hivatal udvarán.¹⁰³

⁹³ A város kutatástörténetéhez lásd GYÖRKE 2017.

⁹⁴ Lásd Bodor bibliográfiájának ismeretterjesztő cikkeit 1974-ből.

⁹⁵ SZABÓ 2015.

⁹⁶ Az 1941-es ásatásokat feltehetően az Erdélyi Tudományos Intézet vezetése alatt Méri István vezette, bár ennek csak 1943-as ásatásai ismertek a szakirodalomból. Nem tudni tehát pontosan, milyen kutatásra utalhat Bodor.

⁹⁷ ROSTOVITZEFF 1928, 247.

⁹⁸ A témáról részletesen lásd KOVÁCS 2013; NEMETI 2014.

⁹⁹ A téma legutolsó összefoglalásához lásd DIACONESCU 2004; RUSU-BOLINDET 2007.

¹⁰⁰ DIACONESCU 2004.

¹⁰¹ Jelenleg mintegy 100 epigráfiai forrás ismert Napoca városáról az EDH-adatbázisban található adatok alapján. Lásd még CIONGRADI 2012.

¹⁰² SZILÁGYI 1946, 36. Lásd még DIACONESCU 2004.

¹⁰³ A témában lásd ARDEVAN 2001; COCIȘ 2001.

Napoca vallásos életének elemzését Bodor sajnálatos módon egy Engels-idézettel kezdi, amely aligha számított releváns irodalomnak a témában. A témában Bodor összegyűjtötte az akkor ismert teljes feliratos és epigráfiai anyagot, igaz, ezek jelentősen bővültek az elmúlt fél évszázadban. Nagyon keveset említ ebben a tanulmányában Napoca akkor még csak egy-egy elvétett pontján ismert temetőiről. Ezeket azonban, az 1980-as években előkerült jelentős felfedezéseket követően, Bodor utolsó, Napocáról szóló munkáiban már részletesen érintette.¹⁰⁴ A gyalui sírsztélét is megemlíti ebben a korai munkájában, de hangsúlyozza, hogy Napoca területéről nem került elő keresztény közösségre utaló egyértelmű nyom. Meglepően furcsának hat, hogy bár a munka igen jelentős, Bodor nem említi és nem használja Jakab Elek városmonográfiáját, amelyben számos érdekes részletet és felfedezést talál az olvasó.¹⁰⁵ Értelemszerűen kevés szót ejt Napoca territoriumáról és azok településeiről, villáiról is, amelyről ma már sokkal többet tudunk az új ásatások révén.¹⁰⁶

Az ókori rabszolgaság kérdése

Bodor András munkásságának egyik jelentős szegmense az ókori (azon belül elsősorban a római kori) rabszolgaság kérdésével foglalkozott. A marxista történetírás egyik forradalmi újításaként jelentkező római társadalomtörténeti kutatások az addig kevésbé érintett marginális társadalmi rétegeket, így a rabszolgák kérdését is intenzíven érintették, értelemszerűen kortárs ideológiával megfűszerezve. Bodor rabszolgasággal kapcsolatos tanulmányai elsősorban az angol szakirodalom hatásaként jöttek létre, de munkásságára egyértelműen hatott a kortárs marxista történetírás és a romániai történeti kutatások főbb irányzatai is. A 20. század második felében a nemzetközi és kelet-közép-európai ókortörténeti kutatásokban a rabszolgaság kérdése volt az, amely leginkább összeegyeztethető volt a marxista történeti szemlélettel és az ókorral: ez a téma kiválóan beilleszkedett az osztályharc témakörébe, az ókori proletárok és rabszolgák esettanulmánya pedig visszatérő motívum volt mind a politikai, mind a művészeti témákban (filmipar).¹⁰⁷ A témát számos kortárs történész kutatta, ezek közül kiemelendő Moses Finley nagy hatású munkája az ókori rabszolgaságról,¹⁰⁸ valamint a magyar ókortudományban Maróti Egon munkássága. Bodor mindkettőjükkel élénk kapcsolatot tartott, több levele maradt fenn Finley-vel és Maróti-val való levelezéséből is. Bodor András érdeklődése azonban jóval Finley munkája előtt már e téma felé fordult. Ennek okai között valószínűleg oxfordi tanulmányait és az 1949 utáni politikai konjunktúrát kell keresnünk. Bodor első, a rabszolgaság témáját feldolgozó tanulmányai az 1960-as években jelentek meg. Egyik, 1963-ban közölt tanulmányában a traianusi dák-római háborúk következményeként fogságba esett és rabszolgává lett dákok helyzetéről értekezik, amelyben már érinti a témát, igaz, itt még a Dacián kívülre eső területekre került dákok felirataira teszi a fő hangsúlyt.¹⁰⁹

Az 1960-as években megjelent néhány tanulmányán kívül a témát közel egy évtizeden át mellőzte, majd ismét érdeklődésének középpontjába került, elsősorban Masaoki Doi japán ókortörténész felkeresésének köszönhetően (8. kép). A két történész gazdag levelezése az 1978 és 1993 közötti időszakból ismert. Masaoki Doi ókortörténeti érdeklődése egy, a Távol-Keleten szinte egyedülálló ókortörténeti iskola hagyományainak folytatásaként értelmezendő. A szigetországban a 20. században gazdag ókortudományi tevékenység folyt, amelynek nyomai máig élnek a Japán Ókortörténeti Társaság és tagjainak munkássága révén.¹¹⁰ Doi az ókori rabszolgaság történetének neves kutatója volt, különösen a Spartacus-féle lázadás története és kutatástörténete érdekelte. Erről 1988-ban egy gazdag bibliográfiát is összeállított. Egy 1979-es levelében Doi említi, hogy egy Budapesten szervezett nemzetközi konferenciát követően Kolozsvárra óhajt látogatni, és találkozni kíván Bodorral is.¹¹¹ A két történész közel másfél évtizedes levelezése azt jelzi, hogy Doi és Bodor nemcsak szakmai, de szoros baráti kapcsolatot is ápolt. Az 1980-as években több nemzetközi konferencián is találkoztak.

¹⁰⁴ A temetőkről lásd HICA 1993; ARDEVAN–HICA 2000.

¹⁰⁵ JAKAB 1870.

¹⁰⁶ ALICU 1995; MUSTĂȚĂ ET ALII 2009; DIACONESCU 2012. A villákról lásd OLTEAN 2007; GUDEA 2009. Dacia Porolissensis falusias településeivel jelenleg egy, a BBTE és az Erdélyi Történeti Múzeum együttműködésében zajló és George Cupcea által vezetett projekt foglalkozik, amely várhatóan tisztázza majd Napoca territóriumának problematikus jellegét és a környék villáit, településeinek viszonyait is.

¹⁰⁷ A Spartacus lázadás filmipari hatásáról lásd WINKLER 2007; RADFORD 2017.

¹⁰⁸ FINLEY 1960.

¹⁰⁹ BODOR 1963.

¹¹⁰ A témában maga Masaoki Doi írt historiográfiai összefoglalót: DOI 1988.

¹¹¹ BA27.

A Doi által szervezett, 1986-os tokiói konferenciára ugyan Bodor is hivatalos volt, ám sajnos ezen eddig ismeretlen okok miatt nem tudott részt venni. A konferencia tanulmánykötete 1988-ban jelent meg, benne Bodor egyik jelentős, angol nyelvű tanulmányával.¹¹²

Következtetések

Ez a tanulmány Bodor András (1915–1999) ókortörténész személyes életútját és tudományos munkásságát kívánta röviden összegezni a szerző 2009–2019 közötti kutatásai és a 2018–2019-ben, a Bethlen Gábor Alap által támogatott projekt révén feldolgozott kiadatlan források alapján. A projekt 1348 levelet, 209 fotót (valamint további 25 arcképet) és Bodor András teljes bibliográfiáját is feldolgozta, részlegesen digitalizálta. Feldolgozás alatt áll ugyanakkor e tanulmányban is idézett és a Jakabffy Könyvtár munkatársai által átírt *Visszaemlékezések* is, amely egyedülálló forrása a kolozsvári és általában véve az erdélyi művelődéstörténetnek, egyetemtörténetnek és ókortörténetnek. Ezen gazdag és az erdélyi történész hagyatékok körében is ritkaságnak számító forrásanyag tükrében egy olyan Bodor András-kép rajzolódott ki előttünk, amely új, néha radikálisan más megvilágításba helyezi a neves erdélyi unitárius ókortörténészt, mint amilyen kép és emlék él róla egyetemi vagy szakmai berkekben. A tanulmánynak nem volt célja, hogy Bodor András teljes életútját részletesen feltárja: az 1348 feldolgozott levél mintegy 80%-a személyes, családi vonatkozású levelezés, amelynek szisztematikus feldolgozása éveket igényelne és további források (oral history, interjúk, sajtóforrások) felhasználását indokolná. Ettől eltekintve, ez a tanulmány Bodor életútjának szintézisét követően elsősorban ókortörténeti szerepkörét, hivatását elemzi számos aspektusból és változatos kontextusban: Bodor András a teológia és ókortudomány között vívódó tanuló, az Oxfordba került erdélyi magyar, a kolozsvári magyar egyetemen oktató és iskolateremtő szándékú kutató, a háttérbe szorult és megalkuvó, csendes tanár, valamint a nemzetközi hírnevet szerzett és oktatáspolitikai pályát is vállaló idős professzor – mind Bodor András identitásai közé tartoznak, amelyeket elsősorban szakmai munkájának metamorfózisában értelmez ez az írás.

Bodor András szakmai munkássága és ókortörténeti kutatásai ugyanakkor az erdélyi ókortudomány rövid – mondhatni, fájdalmasan rövid – története is, melynek értelmezésére e tanulmány egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia ókortudományi fejlődésén, másrészt a globális ókortudomány perspektívájából tekint. Sem Bodor ókortudósi munkái, érdeklődésének főbb pontjai, sem pedig személyes életútja nem értelmezhető ezen külső, de még inkább interdependens kapcsolati hálózatok nélkül. Bodor András tudományos életútja, munkájának megítélése és az erdélyi ókortudomány rövid, holtvágányra siklott története egyben az erdélyi művelődéstörténet és egyetemtörténet sajátos kelet-közép-európai történetébe is betekintést nyújt.

8. kép. Bodor András és Masaoki Doi az 1980-as években Kolozsváron (Bodor Péter szíves engedélyével)

Fig. 8. András Bodor and Masaoki Doi at Cluj/Kolozsvár in the 1980s (with Péter Bodor's kind permission)

IRODALOM

ALEXE, D.

2014 *Dacopatia și alte rătăciri românești*. București.

ALICU, D.

1995 Cercetări arheologice la Cluj-Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988. *ActaMN* 32. 1. 619–633.

¹¹² BODOR 1988.

ANDO, C.

- 2017 States and state power in antiquity. In: Ando, C. – Richardson, S. (eds.): *Ancient states and infrastructural power: Europe, Asia, and America*. Philadelphia, 1–17.

ARDEVAN, R.

- 2001 Cuptoare romane de la Napoca. In: Cosma, C – Rustoiu, A. (ed.): *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata: omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani / Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages*. Zalău, 319–329.

ARDEVAN, R. – HICA, I.

- 2000 Inscriptions de Napoca. *ActaMN* 37. 1. 243–252.

BALOGH E.

- 1974 Bányai László pályáíve. In: Balogh E., *Mesterek és kortársak. Tanulmányok, jegyzetek, emlékezések*. Bukarest, 400–405.

BALOGH E. – BODOR A. – SZABÓ T. A. (szerk.)

- 1957 *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest.

BALOGH J.

- 1937 Mahler Ede, mint az academiata tagja. In: Wertheimer, A. (szerk.): *Mahler Ede Emlékkönyv. Dissertationes in honorem Dr. Eduardi Mahler, Professoris emeriti Universitatis Regiae Scientiarum Budapestinensis de Petro Pázmány nominatae natali die octogesimo ab amicis, collegis et discipulis eius conscriptae et editae*. Budapest, 5–10.

BĂRBULESCU, M.

- 1984 *Interferențe spirituale în Dacia romană*. Cluj-Napoca.

BERZOVAN, A.

- 2017 *Bazinul Mureșului Inferior și sud-vestul Munților Apuseni în perioada clasică a Daciei preromane (sec. II î.Hr. - sec. I d.Hr.)*. Cluj-Napoca.

BODA I. – SZABÓ CS.

- 2014 *The bibliography of Roman Religion in Dacia*. Cluj-Napoca.

BODOR A.

- 1948–1959 *Visszaemlékezéseim. A Bolyai Egyetem. Bodor András visszaemlékezésének II. kötete*. Kézirat (Jakabffy Elemér Könyvtár) (feldolgozás alatt).
- 1959 *Egyetemes ókori történet. I. Az ókori Kelet és Görögország története. Egyetemi kurzus. Az ókori Róma története. II. Egyetemi kurzus*. Kolozsvár.
- 1963 Dacian slaves and freedmen in the Roman Empire and the fate of the Dacian prisoners of wars. *Acta Antiqua Philippolitana, Studia Historica et Philologica*. 45–52.
- 1964 Contribuții la cucerirea Daciei. *ActaMN* 1. 137–162.
- 1989 Die griechisch-römischen Kulte in der Provinz Dacia und das Nachwirken der einheimischen Traditionen. *ANRW* II.18.2. Berlin–New York, 1077–1164.
- 1995 Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig. *ErdMúz* 57. 3–4. 56–81.
- 1996 Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepétől az első világháború végéig. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 66–85.

BOIA, L.

- 1997 *Istorie și mit în conștiința românească*. București.

CIONGRADI, C.

- 2012 Archaeological research on 21 Decembrie 1989 Boulevard no. 5 from Cluj-Napoca. *ActaMN* 49. 109–124.

COCIȘ, S.

- 2001 Fibule romane de la Napoca. In: Cosma, C – Rustoiu, A. (ed.): *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata: omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani / Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages*. Zalău, 431–440.

COCIȘ, S. – ȚENȚEA, O. – MARCU, F.

2003 *Bibliografia Daciei Romane: 1919–2000*. Cluj-Napoca.

CONOLLY, P.

1989 *Tiberius Claudius Maximus: The Legionary*. London.

CSUCSUJA I.

2012 *Sokarcú örökség*. Kolozsvár.

DAICOVICIU, C.

1945 *La Transylvanie dans l'Antiquité*. București.

1977a Dakien und Rom in der Prinzipatszeit. *ANRW* II.6. 889–918.

1977b Napoca. Geschichte einer römischen Stadt in Dakien. *ANRW* II.6. 919–949.

DÁVID GY.

1979 Balogh Edgár szolgálata. *Utunk* 34. 5. 1–2.

DÉSZPÁ M. L.

2012 *Peripherie-Denken: Transformation und Adaption des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen (1.–4. Jahrhundert n. Chr.)*. Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 35. Stuttgart.

DIACONESCU, A.

2004 The towns of Roman Dacia. An overview of recent archaeological research in Romania. In: Haynes, I. – Hanson, W. (eds.): *Roman Dacia. The making of a provincial society*. Portsmouth, 87–142.

2012 Excavations at „Central Store”, Cluj-Napoca. *ActaMN* 49. 125–176.

DOBSON, B.

1998 Eric Barff Birley 1906–1995. *Proceedings of the British Academy* 97. 215–232.

DOI M.

1988 A Bibliography of Spartacus' Uprising (1726–1988). *Senshu jinbun ronshu* 42. 25–70.

FINLEY, M.

1960 *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*. Cambridge.

GÁLL E.

2012 Márton Roska and archaeology in Transylvania: from early 20th to 21st century. Some critical notes to the Hungarian-Armenian scholars early medieval studies and recent evolution of archaeology in Transylvania. *AAC* 47. 127–165.

GYÖRKE Z.

2017 *Napoca. O istorie recentă a Clujului*. Cluj-Napoca.

GYÓRY H.

1998 *Az első magyar ásatás Egyiptomban, 1907 – Válogatás a gamhudi ásatás anyagából, 1997 (Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, 1997. VII. 15. – 1998)*. Budapest.

HICA, I.

1993 Éléments d'architecture civile et funéraire réutilisés dans la construction des tombeaux romains tardifs trouvés à Napoca. In: Alicu, D. – Ștefan, M. (éd.): *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire Romain. 1. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse, Deva 1991*. Cluj-Napoca, 193–194.

HOLLERAN, C. – PUDSEY, A. (eds.)

2011 *Demography and the Graeco-Roman World: New Insights and Approaches*. Cambridge.

ISAC, D.

1997 *Castrele de cohortă și ală de la Gilău / Die Kohorten- und Alenkastelle von Gilău*. Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis / Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis 6. Zalău.

JAKAB E.

1870 *Kolozsvár története* I. Buda.

KIRÁLY P.

1893–1894 *Dacia provincia Augusti*. Nagybecskerek.

1898 Napoca, a rómaiak Kolozsvára. *ErdMúz* 15. 7. 355–371.

KOVÁCS P.

2013 Territoria, pagi and vici in Pannonia. In: Eck, W. – Kovács P. – Fehér B. (eds.): *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. Bonn, 131–164.

LÖNHÁRT T.

2012 Universitatea Bolyai din Cluj (1945–1959). In: Ghitta, O. (ed.): *Istoria Universității Babeș-Bolyai*. Cluj-Napoca, 231–261.

LUPESCU MAKÓ M.

2016 A professzor úr. In memoriam Jakó Zsigmond (1916–2008). In: Rűsz-Fogarasi E. (szerk.): *Fűrdőélet Erdélyben*. Kolozsvár, 229–239.

MACREA, M.

1969 *Viața în Dacia romană*. București.

MAKK F. – MARJANUCZ L.

2011 *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története*. Szeged.

MANNING, J. G. (ed.)

2015 *Writing History in Time of War: Michael Rostovtzeff, Elias Bickerman and the "Hellenization of Asia"*. Oriens et Occidens 24. Stuttgart.

MATEI-POPESCU, F.

2007 Imaginea Daciei Romane în istoriografia românească între 1945 și 1960. *SCIVA* 58. 3–4. 265–288.

MIDDEL, M. (ed.)

2018 *The Routledge Handbook of Transregional Studies*. London.

MOLNOS L.

1990 A Bolyai Társaság. *Helikon* 1. 42. (1990. október 19.) 1. és 5.

MUSTAȚĂ, S. – GĂZDAC, C.

2009 Așezarea romană / The Roman settlement. In: Mustață, S. – Gogăltan, F. – Cociș, S. – Ursuțiu, A. (eds.): *Cercetări arheologice preventive la Florești - Polus Center, jud. Cluj (2007) / Rescue excavations at Florești - Polus Center, Cluj County (2007)*. PAT 1. Cluj-Napoca, 223–241

NAGY S.

1920 *Gróf Kuun Géza élete és munkássága*. Szászváros.

NEMETI, S.

2013 La religione dei Daci in età romana. In: Taufer, M. (ed.): *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*. Freiburg, 137–155.

2014 *Finding Arcobadara: Essay on the geography and administration of Roman Dacia*. Cluj-Napoca.

OLTEAN, I.

2007 *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanisation*. New York.

PÂRVAN, V.

1928 *Dacia: An Outline of the Early Civilization of the Carpatho-Danubian Countries*. Cambridge.

PETRUȚ, D.

2017 Henrik Finály and Roman Dacia. The contributions of a 19th century Hungarian polymath to the development of Roman provincial archaeology in Transylvania. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 53. 43–62.

POPA, C.

- 2016 The significant past and insignificant archaeologists. Who informs the public about their 'national' past? The case of Romania. *Archaeological Dialogues* 23. 28–39.

RADFORD, F.

- 2017 Hoolywood ascendant. Ben-Hur and Spartacus. In: Pomperoy, A. J. (ed.): *A Companion to Ancient Greece and Rome on Screen*. Leiden–New York, 119–144.

RITOÓK Zs.

- 1998 Az ókortudomány fogalmának változásai. In: Havas L. (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I.* Debrecen, 7–36.

RMIL

- 1981 Cselényi Béla. In: Balogh E. (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. Bukarest. <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/575/>

ROSTOVTZEFF, M.

- 1928 *A history of the ancient world*. Oxford.

RUSCU, D.

- 2002 *Provincia Dacia în istoriografia antică*. Cluj-Napoca.

RUSTOIU, A.

- 2002 *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*. IEC 3. Cluj-Napoca.
2018 The Carpathian and Danubian area. In: Haselgrove, C. – Rebay-Salisbury, K. – Wells, P. S. (eds.): *The Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford. DOI:10.1093/oxfordhb/9780199696826.013.5. Online.

RUSU-BOLINDEȚ, V.

- 2007 *Ceramica romană de la Napoca: contribuții la studiul ceramicii din Dacia Romană*. Bibliotheca Musei Napocensis 25. Cluj-Napoca.

SANIE, S.

- 1989 Die syrischen und palmyrenischen Kulte im römischen Dakien. *ANRW* II. 18.2. 1165–1271.

SIPOS G.

- 2015 Bajusz István köszöntése. In: Dobos A. – Petruț D. – Berecki S. – Vass L. – Pánczél Sz. P. – Molnár-Kovács Zs. – Forisek P. (eds.): *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*. Opitz Archaeologica 8. Cluj-Napoca–Târgu Mureș–Budapest, 5.

SPEIDEL, M.

- 1984 The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi. In: Speidel, M., *Roman Army Studies*, Vol. 1. Amsterdam, 173–187.

SYME, R.

- 1971 *Danubian papers*. Bucharest.

SZABÓ Cs.

- 2014 Roman religious studies in Romania. Historiography and new perspectives. *EphNap* 24. 195–208.
2015 A rómaiak nyomában. Az ókori Kolozsvár I. *Erdélyi Krónika*. Megjelent: 2018. 03.03. <https://erdelyikronika.net/2018/03/a-romaiak-nyomaban-az-okori-kolozsvar-i/>
2017 Bodor András (1915–1999). In: Rűsz-Fogarasi E. (szerk.): *Füüdőélet Erdélyben*. Kolozsvár, 219–228.
2018 *Sanctuaries in Roman Dacia. Materiality and religious experience*. Oxford.
2019 Az erdélyi régészet története. In: T. Szabó Cs.: *Erdélyi Régészet II*. Kolozsvár, 13–77.
2020 *András Bodor and the history of classical studies in Transylvania in the 20th century*. Oxford.

SZABÓ T. A.

- 1942 *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*. Kolozsvár.

SZÁDECZKY L.

1905 Gróf Kuun Géza. *ErdMúz* 22. 228–234.

SZILÁGYI J.

1946 *A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*. *Disseretationes Pannonicae* II. 21. Budapest.

SZILÁGYI J. Gy.

2005 *Szirénzene: ókortudományi tanulmányok*. Budapest.

2008 *Voces paginarum: magyar ókortudomány a huszadik században*. Budapest.

2016 Egzisztenciális tudomány: Interjú Szilágyi János Györggyel (I. rész). *Enigma* 23. 87. 28–123.

THONEMANN, P.

2016 *The Hellenistic Age*. Oxford.

TÓTH E.

1986 Dacia. Római tartomány. In: Köpeczy B. (főszerk.): *Erdély története* I. Budapest, 47–107.

TUDOR, D. (ed.)

1982 *Enciclopedia civilizației romane*. București.

VÉKONY G.

1989 *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest.

VINCZE Z.

2000 Ferenczi István – régészsors Erdélyben. *ErdMúz* 62. 325–329.

2014 *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla korszakban (1899–1919)*. Kolozsvár.

VLASSOPOULOS, K.

2013 *Greeks and Barbarians*. Cambridge.

WILSON, R. J. A.

2016 Sheppard Sunderland Frere 1916–2015. *Biographical Memoirs of Fellows of the British Academy* 15. 247–276.

WINKLER, M. (ed.)

2007 *Spartacus: film and history*. Leiden–New York.

ANDRÁS BODOR AND THE CLASSICAL STUDIES IN TRANSYLVANIA (Summary)

András Bodor (1915–1999) was the only Hungarian scholar of classical studies from Transylvania who gained international fame. His rich intellectual and scientific legacy and significant role in teaching and university life of Cluj is a defining legacy of the 20th century Hungarian cultural history and history in Transylvania. The present study seeks to fill a gap in the history of Hungarian historiography, primarily by analyzing the work of András Bodor and interpreting it in the broader, historical context of European and international classical scholarship in the light of new biographical and historical sources. The study primarily undertakes the analysis of Bodor's works on antiquity, the main research topics of his works, examining their intellectual background, historical significance, and the development of András Bodor's intellectual and personal life on the basis of new, previously unpublished sources (recollections, correspondence).